

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

34

1953

(NIEUWE REEKS)

MINISTERIE VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

OUDHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

UIT

HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

TE LEIDEN

(NUNTII EX MUSEO ANTIQUARIO LEIDENSI)

ONDER REDACTIE VAN

DR. W. D. VAN WIJNGAARDEN

Directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

NIEUWE REEKS XXXIV

UITGEGEVEN DOOR EN VERKRIJGBAAR BIJ
HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

1953

Copyright 1953 by
Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, Netherlands.
*All rights reserved, including the right to translate or to reproduce this
book or parts thereof in any form.*

PRINTED IN THE NETHERLANDS

INHOUD

KERN, J. H. C., Attische vazen uit een gesloten grafvondst, vijfde eeuw voor Chr. Met 3 afbeeldingen en 1 plaat	1
STRICKER, B. H., De Egyptische mysteriën: Pap. Leiden T 32 (vervolg). Met 3 platen . .	13
STRICKER, B. H., Osiris en de obelisk. Met 5 afbeeldingen, en 1 plaat	32
BRAAT, W. C., De grote Romeinse villa van Voerendaal. Met 5 afbeeldingen, 4 platen en 1 kaart	48

ATTISCHE VAZEN UIT EEN GESLOTEN GRAFVONDST, VIJFDE EEUW VOOR CHR.

(Rijksmuseum van Oudheden inv.-nrs. N. L. 1—N. L. 8)

De acht op pl. I, 1 en 2 gezamenlijk afgebeelde Attische vazen, zijn als een gesloten groep in December 1865 door Mejonkvrouwe M. A. LIOTARD uit Amsterdam aan het Rijksmuseum van Oudheden ten geschenke gegeven. De vazen waren, blijkens mededeling van de schenkster, eertijds gevonden als gezamenlijke inhoud van een graf, op een landgoed van den Marquis DU MARTEAU, in het gebied van Napels. Van genoemden Marquis waren de vazen door schenking overgegaan in het bezit van den Heer Th. LIOTARD, Consul-Generaal van Zwitserland en Italië te Amsterdam. Na den dood van laatstgenoemde, heeft Mejonkvrouwe M. A. LIOTARD de vazen tenslotte geschonken aan ons Museum, alwaar zij meteen in December 1865 geboekt zijn onder de inv.-nrs. N. L. 1—N. L. 8: N. L. voor N(apels) L(iotard) ¹⁾.

Wij mogen ons over deze kostelijke schenking-Liotard ten zeerste verheugen. Reeds een enkele blik op onze pl. I leert, dat de acht vazen vrijwel stuk voor stuk opmerkelijk zijn, gelijkelijk om hun monumentaliteit en hun artistieke waarde. Doch er is meer. De acht vazen komen blijkens zeer betrouwbare mededeling van de schenkster gezamenlijk uit een gesloten grafvondst. Men weet, hoe de archaeologische wetenschap zich steeds meer toelegt op het onderzoek van dié stukken, welke in context met elkander tezamen zijn opgegraven; zulks met het oog op een vaste bepaling van ouderdom, soort en makelij der onderhavige voorwerpen.

De acht vazen der schenking-Liotard nu vertonen, zowel afzonderlijk als ook in groepsverband, dermate sprekende eigenaardigheden van vorm en soort, dat wij plaats en tijd hunner vervaardiging met wetenschappelijke zekerheid kunnen vastleggen: Athene, in het tijdsbestek van ongeveer 480-430/20 voor Chr. Wij kunnen, gezien den aard van samenstelling en de onderlinge saamhorigheid der groep, niet twijfelen aan de juistheid van het bericht, dat zij gezamenlijk uit een gesloten grafvondst moeten stammen.

Bovenstaande uiteenzettingen waren nodig, teneinde het uitnemende wetenschappelijke én artistieke belang van de acht vazen-Liotard in het licht te stellen. In het nu volgend gedeelte willen wij deze vazen, welke beschamenderwijze nagenoeg geheel ongepubliceerd zijn, onder de door ons ingevoerde nummers I-VIII nader bespreken. Wij zullen daarbij tevens trachten, elk stuk afzonderlijk zo nauwkeurig en volledig mogelijk in een kader van nevenstukken — in lijsten met Arabische cijfers opgesomd — thuis te brengen.

I. Aan het begin van onzen *catalogue raisonné* der vazen-Liotard komt als vanzelf met een overzicht van kwaliteit en omvang, de monumentale klokrater = mengvat voor wijn en water, pl. I, 2: voorkant, afb. 1: één zijkant met versiering van ooraanzetten, en afb. 2: achterkant ²⁾. Hoogte 37.5, dsn. bovenrand 43 cm. Ongebroken, en behoudens sterke glazuur-

1) Zie onze MS inventaris deel 8, blzn. 41-42.

2) Inv.-nr. N. L. 1. Beknopt beschreven in J. H. HOLWERDA, *Catalogus* (1905) XVIII. f. 29 op blz. 105; vermeld door J. D. BEAZLEY in tekst bij CV Oxford 2 (1931), pl. 52, 8: blz. 108. Tot dusver is de vaas nog nooit afgebeeld.

afschilfering aan achterkant: afb. 2, en kleine schamp- en schaaftplekjes elders aan oppervlakte, feilloos bewaard gebleven. Fijne zeemleerleurige klei, nogal dikwandig, uitgespaarde gedeelten oranje geslipt, meestal onder sterke toevoeging van miltos (rode verfstof). Prachtig metaalachtig glanzend zwart, meestal zeer gelijkmatig-diep van toon, behoudens aan achterkant (afb. 2), waar de krater baksteenrode en veelal sterk schilferende plekken vertoont. Deze rode en schilferende plekken zijn geen gewone beschadiging, doch veroorzaakt door de plaatsing van een andere vaas, pal tegen den achterkant van onzen krater, in den pottenbakkersoven: door inwerking van zuurstof in plaats van stikstof, wordt het overtrekkende glanslaagje dan baksteenrood — met zeer sterke neiging tot schilfering — in plaats van zwart gebakken³⁾.

Binnenkant krater zwart, behoudens twee uitgespaarde horizontale kringels: de dikste

Afb. 1

meteen onder liprand, de dunste daaronder, ongeveer op niveau van onderkant randlijst buitenaan. Liprand rondom zwart, daaronder op uitkragende randlijst buitenaan eerst uitgespaarde zone, vervolgens rondgaand roodfigurig fries van jukken olijfbaren, met bladtoppen naar links gericht. De jukken van blaren meestal ongeveer even groot, behoudens één klein „vul”jukje. Middennerf van blaren door reliëflijn aangeduid, doch nergens reliëfontrekken. Onder blarenfries, nog steeds op randlijst, tusschen twee horizontale lijnen gevatte eierlijst: eieren (ovolo's) dubbel omrand, geen vulling met punten in harten of interstices. Bovenste zonetje buik even uitgespaard, doch verder geheel zwart, onderaan door groefkringel (uitgespaard) van kloeken torusvoet gescheiden. Torusvoet bovenaan zwart, met buitenom, en ook boven-opzij overlappend, groefkringel. Voet opzij en onderaan uitgespaard. Hoogzittende, naar boven gebogen

3) Een even bondige als uitnemende beschrijving van dit verschijnsel gaf onlangs Miss LUCY TALCOTT, in het Amerikaanse tijdschrift *Hesperia*, 15 (1946), blzn. 285-287.

oren, gelijk zulks bij een klokkraater behoort. Deze oren (rond van dsn.) buiten zwart, binnen uitgespaard, zoals ook de stukjes vaaswand tussen ooraanzetten gereserveerd zijn. Opzij buiten elken ooraanzet een roodfigurige palmet in horizontalen stand. Palmetten mooi regelmatig gebouwd, oprijzend uit krulranken. Elke palmet één middenblad en opzij aan weerskanten vier (één keer vijf) blaadjes. Geen reliëflijnen, wel zwarte stippen in palmetharten, en hier en daar in krulranken.

Buitengewoon monumentaal en fraai stuk: één der zeer weinige voorbeelden van de zeldzame klasse der Attische klokkraters met zwartglanzenden buik en secundaire roodfigurige ornamentatie (bijv. op lijstrand en bij ooraanzetten). De bewuste klasse hoort met zekerheid thuis in den tijd tussen 450 en 425 voor Chr. BEAZLEY heeft ons prachtstuk reeds in 1931

Afb. 2

tezamen met de nummers 1 en 3-4 van mijn hieronder volgend lijstje van nevenstukken gegroepeerd: CV Oxford 2 bij pl. 52,8.

1. Oxford 1929. 657. CV Oxford 2 (1931), pl. 52,8: en tekst op blzn. 108-109. Uit verzameling-Warren. H. 25.7 cm. Kleiner van stuk, doch van vorm en ornamentatie dicht bij den Leidsen krater. Op lijstrand heeft Oxford enkel maar ovolo's.

2. Lentini/Sicilië, Antiquarium comunale inv.nr. 3. SALVATORE CIANCIO in *Fasti Archaeologici*, IV, 1949 [1951], Nr. 1755 op blz. 179, en afb. 25 op blz. 178; DEZELFDE, *Leontini* (1951), blzn. 29 en 34-35: geen afb. Gevonden December 1949 op grafveld Alaimo-Ciricò, even ten Zuid-Oosten van Lentini, context 5de eeuw voor Chr. Hoogte 29, dsn. bovenrand 31.2 cm. Geheel eender als in Oxford.

3. Napels. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 35 (1911), pl. 9, bovenste rij, 5de van links. Wel uit het gebied van Napels. Kleiner van stuk: hoogte ongeveer 25 cm, doch verder

zeer verwant met onzen Leidsen krater. In Napels op randlijst enkel maar olijfbloemfries naar rechts.

4. Rhodos. *Clara Rhodos*, I (1928), afb. 54 op blz. 70. Uit graf onder Jalisos/Rhodos, alwaar gevonden tezamen met andere vazen, context 450-430 voor Chr. Volgens matige afbeelding geheel zwart, geen roodfigurig ornament.

Bezien wij de opgesomde parallellen naast ons stuk, dan mogen wij vaststellen, dat onze sierlijke Leidse krater, door zijn bijzonder grote afmetingen en kwaliteit, ver boven het gezamenlijke viertal van nevenstukken uitsteekt. Vandaar ons voorstel, om de bewuste klokkraters naar het lijstaanvoerend stuk te Leiden, als de groep van Leiden N.L. 1 te betitelen. Datering tussen 450 en 425 voor Chr.

Afb. 3

Vragen wij ons tenslotte af, of wij den Leidsen krater, als zijnde een waar meesterwerk in zijn soort, ook echt aan een bepaalden kunstenaar kunnen toeschrijven, dan dienen wij nochtans vooral de nodige reserve in acht te nemen. Tenslotte mist onze krater de roodfigurige buikversiering, welke nu eenmaal steeds het beste criterium voor toeschrijving aan een bepaalden schilder vormt.

In weerwil van dit alles wil ik toch niet verzwijgen, dat ik Mei 1951 bij autopsie van den roodfigurigen klokkrater Louvre G 421 de overtuiging kreeg, dat onze zwartglanzende krater en Louvre G 421 ⁴⁾ uit één atelier afkomstig zijn; vooral de sprekend eendere ornamentatie op de randlijst buitenaan schein mij hierop te wijzen.

4) Louvre G 421. BEAZLEY, *Attic Red-Figure Vase-Painters* (1942) = voortaan *ARV*, blz. 685 onderste helft: 1. Van de aldaar opgesomde literatuur noemen wij hier de twee toegankelijkste publicaties, zulks voor den lezer, die zich door afbeeldingen met den aanblik van Louvre G 421 vertrouwd wil maken: *CV Louvre* 4, III I d, pl. 21,8 en pl. 22, 1-5 en 7; *Enc. phot. de l'art*, III, blz. 24: voorkant. Uit de streek van Nola/Campanië. H. 38,3, dsn. bovenrand 43,3 cm. Voorkant: terugkeer van Hephaistos op den Olympus; achterkant drie jongelingen.

1

2

Nu heeft Sir JOHN BEAZLEY, de beste specialist inzake roodfigurige vazen, als zijn oordeel te kennen gegeven: *ARV* (zie noot 4), blz. 685 onderste helft: 1, dat Louvre G 421 is beschilderd door een kunstenaar, die werkte in den trant van den Hector-schilder. Laatstgenoemde werkte tussen 450 en 425 voor Chr., juist de spanne tijds, waartoe ook onze Leidse krater moet worden gerekend.

Al met al, wil ik mijn bespreking van het eerste stuk der schenking-Liotard besluiten met de veronderstelling uit te spreken, dat onze krater in of om het atelier van den Hector-schilder voornoemd, en in den tijd omstreeks 440-430 voor Chr. als een waar pronkstuk zijner klasse is ontstaan.

II. Wij vervolgen met de kleine roodfigurige pelike pl. I, 1 no. 2: voorkant, afb. 3: achterkant⁵⁾. Hoogte 11.25, grootste dsn. 10 cm. Monding en hals lichtelijk gebroken, doch vrijwel niets weg. Fijne zeemleerleurige klei, dunwandig, oranje geslipt, tamelijk veel miltos, prachtig glanzend zwart. Brede uitkragende liprand. Hoogzittende oren, niet goed verticaal geplaatst, binnen glad, buiten iets convex. Torusvoet, aan bovenkant en overlappend boven-opzij zwart, beneden-opzij en op gansen onderkant uitgespaard. Buitenkant pelike zwart, behalve roodfigurige versiering op voor- en achterkant. Zwart ook oren rondom, alsmede binnenkant monding en hals. Boven versiering op voor- en achterkant: tussen horizontalen gevatte eierlijst; eieren hebben ovaal zwart hart, enkelvoudige contour, geen stippen in interstices. Uitgespaard grondstrookje rondgaand onder versiering voor- en achterkant, tussen voorstellingen en plaatselijk elders met zwart bedekt.

Voorkant: Eros naar rechts vliegend, in beide handen voor de borst een breed kistje houdend, dat hij schijnt aan te bieden aan een tegenover hem staande vrouw naar links. Vrouw gekleed in chiton en himation, sakkos (soort van hoofddoek) om haar. Achterkant: in mantel gehulde jongeling, staande naar rechts. Zowel op voor- als achterkant hier en daar voortekening zichtbaar. Veelvuldige en meestal rake binnentekening, doch geen reliëfomtrekken.

Zeer kenmerkend werk van den schilder der badende vrouwen (= „Frauenbadmaler”; „Washing painter”), die aldus door BEAZLEY is genoemd naar voorstellingen op verschillende vazen van zijn hand. Rap en trefzeker schilder ongeveer 430-420 voor Chr. Van precies zulke kleine pelikai, als ons exemplaar, heeft BEAZLEY er, met inbegrip van ons Leids stuk, een 40-tal opgesomd: *ARV*, blz. 743, nr. 17 tot blz. 745, nr. 56. De bewuste nevenstukken zijn verspreid over Musea in Londen, Parijs, Wenen, Triest, Brussel, Berkeley (Californië), Bern, Napels, Oxford, Jena, Tarquinia, Angers, Bologna, Rome en Vaticaanstad, Frankfort/Main, Birmingham, Berlijn, Boulogne-sur-Mer, Harrow, Dresden en München. Voor bijzonderheden omtrent de bedoelde 39 nevenstukken zij naar *ARV*, t.a.p. verwezen. Persoonlijk kon ik er mij in 1951 te Boulogne-sur-Mer en Parijs van vergewissen, dat de door BEAZLEY in die steden aangevoerde pelikai bewijsbaar zeker van dezelfde hand moeten zijn als ons stuk: maten, techniek, en stijl der versiering kloppen algeheel. Er kan geen twijfel aan bestaan, dat BEAZLEY's lijst inderdaad een gesloten familiegroep van zulke pelikai van den „Washing painter” omvat. Wat de herkomst van verschillende dezer pelikai betreft, kunnen wij tenslotte nog opmerken, dat de streek van Napels, bijv. Nola⁶⁾, goed vertegenwoordigd is.

5) Inv.-nr. N. L. 2. Beknopt beschreven in J. H. HOLWERDA, *Catalogus*, (1905), XVIII, h. 44 op blz. 109; BEAZLEY, *Attische Vasenmaler des rotfigurigen Stils*, (1925), blz. 434, nr. 56: „Frauenbadmaler”; DEZELFDE, *ARV*, (1942), blz. 744, nr. 26: „Washing painter”. Tot dusver niet afgebeeld.

6) Oxford 286. C V Oxford 1 (1927), pl. 20, 1 en 7 = *ARV*, blz. 744, nr. 33. Uit Nola. H. 11.4, dsn. 10.3. Voorkant: jongeling uit phiale gietend, vrouw tegenover hem. Achterkant: jongeling.

III. De sierlijke witgrondige ornamentlekythos pl. I, 1 no. 3⁷⁾). Hoogte 19.1, dsn. schouder-
rand 6.5 cm. Laagje kalkafzetting aan binnen-, buiten- en bovenkant tuit, alsmede in sporen aan
buitenkant van oor. Betrekkelijk geringe schampjes aan hals, oor en schouder-
rand. Buik onder-
aan gebroken en gelijmd, niets weg. Één verticaal barstje dwars door ornamentzone heen. Bleek
zeemleer-
kleurig-oranje klei, oranje slip, veel miltos, roomachtig wit, prachtig metaalachtig
glanzend zwart. Hoge, opzij dubbel gecurveerde, boven platte tuit. Hoge en smalle, concaaf
ingebogen hals. Smal en hoog oor. Geprononceerde schouder-
rand. Cylindervormig lichaam,
geen lijst tussen buik en torusvoet. Tuit zwart allerwegen, ook aan boven- en binnenkant.
Buitenkant oor zwart, doch binnenkant oor, en buitenkant hals en schouder uitgespaard. Op
schouder twee rijen stralen, binnenste veel korter dan buitenste, allebei bij oor onderbroken.
Schouder-
rand benedenlangs zwart afgezet. Grootste deel van cilindervormig lichaam wit-
grondig, enkel midden- voor daarop de zwartfigurige ornamentatie. Onderkant buik en boven-
kant voet zwart: enige overlapping op verder uitgespaarden zijkant voet. Onderkant voet uit-
gespaard, met groefkringel. Witgrondige hoofdont-
ornamentatie: drie onderling met krulranken
verbonden veelbladige palmetten, één in midden omhoog, aan weerskanten geflankeerd door
één schuin naar beneden. Haakachtige tussenkrullen. Één horizontale lijn hierboven, twee
horizontalen eronder. Boven palmettentrio zone van traliewerk, drie lagen dik, opzij en in
midden ietwat slordig. Nog hoger tenslotte zone met wat beverig in wit uitgespaarde zigzag
(tremolo) in midden.

Voortreffelijk stuk, uit het atelier van den Beldamschilder⁸⁾, ongeveer 470-450 voor Chr.
Wij vermelden enige van vorm en versiering zeer analoge witgrondige exemplaren elders; ook
die parallellen komen stellig uit het atelier van den Beldam-
schilder:

1. Karlsruhe B 3072 — niet 192, zoals HASPELS *ABL*, blz. 182!; WELTER, *Aus den Karlsruher Vasensammlungen*, (1920), Nr. 20, pl. 6,20. Zal in binnenkort verschijnende CV Karlsruhe 1 worden opgenomen. Verworven 1909. Tuit en oor aangevuld. Hoogte nu 18 cm. Wit-
grondige ornamentatie, vooral de drie palmetten in midden, sprekend verwant aan die op ons
Leidse stuk.

2. Brussel A 2294. CV Brussel 2, III) a, pl. 1,11. Verworven 1913. Hoogte 21 cm. Vrijwel
identiek met vorige.

3. Boulogne-sur-Mer 280. Uit verzameling C. L. F. PANCKOUCKE. Tuit nieuw, ganse opper-
vlakte van lekythos danig aangetast. Hoogte 18.8 cm. Witgrondige ornamentatie, vooral de
drie palmetten in midden, weer zeer verwant.

De hierboven gegeven lijst is zeker voor veelvoudige uitbreiding vatbaar, doch geeft althans
een eng kader, waarbinnen wij het Leidse stuk moeten plaatsen. Witgrondige ornamentlekythoi
van den Beldam-
schilder zijn geenszins zeldzaam — ofschoon slechts voor een nietig klein
gedeelte gepubliceerd — doch zij vertonen meestal een andere decoratie, dan op ons stuk.
Reden te meer om ons stuk, dat immers daarenboven van bijzonder goede kwaliteit is, als een
verdienstelijke en opmerkelijke proeve van het werk van den Beldam-
schilder te publiceren!

IV. Kleine zwartglanzende lekythos pl. I, 1 no 4⁹⁾). Hoogte 10, dsn. 5 cm. Behoudens kleine

7) Inv.-nr. N. L. 3. Beknopt beschreven in J. H. HOLWERDA, *Catalogus*, (1905), XVII, a. 12 op blz. 93: foute herkomst. Niet bij C. H. EMILIE HASPELS, *Attic Black-Figured Lekythoi*, (1936) = voortaan *ABL*. Tot dusver nimmer afgebeeld.

8) Aldus genoemd door HASPELS, *ABL*, blz. 170 vlgg. Voor een lijst van zulke witgrondige ornament-
lekythoi als bij ons aldaar blz. 182. Echter niet het Leidse stuk vermeld.

9) Inv.-nr. N. L. 4. Beknopt beschreven in J. H. HOLWERDA, *Catalogus*, (1905), XV, j. 92 op blz. 86. Niet bij HASPELS, *ABL*. Tot dusver niet afgebeeld.

schaafwondjes aan tuit, oor, schouder en voet, feilloos bewaard gebleven. Fijne zeemleer-
kleurige klei, oranje aan oppervlakte, geen miltoos zichtbaar. Prachtig diep en effen glanzend
zwart, met metaalachtigen weerschijn. Voorts opgeschilderd rood (purperachtig genuanceerd)
en wit. Lage echinusvormige tuit, binnen en buiten zwart, bovenkant uitgespaard en voorzien
van rood bandje. Hoge concave hals uitgespaard. Lintvormig oor binnen uitgespaard, buiten
zwart. Platte schouder uitgespaard en versierd met twee concentrische kransen in zwart: binnen
korte zwakke staafjes, buiten kloeke bloemen met witte bloemblaadjes. Ovale naar beneden
smallere buik buiten zwart, één paar rode horizontalen vlak onder schouderrand, één losse rode
horizontaal lager op buik, en tenslotte één dito op overgang buik en voet. Flauw-convexe
bovenkant voet zwart, uiterst lage zijkant voet uitgespaard. Onderkant voet plat, putje in
midden, alles uitgespaard.

Fijn en delicaat voorbeeld van de klasse der zwartglanzende „little-lion lekythoi”¹⁰⁾.
Voorbeelden van genoemde klasse zijn in Griekenland op enkele plaatsen in dateerbaren context
opgegraven, en dan in hoofdzaak in den tijd 500-480 voor Chr. te plaatsen. Wij laten hier-
onder een lijst van nevenexemplaren volgen, welke begint met een kleine serie, die door de
Amerikanen op de Agora (marktplein) van Athene is opgegraven, en blijkens context ongeveer
500-480 moet worden gedateerd. Het is echter welhaast zeker, dat „little-lion lekythoi” ook
nog ná 480 voor Chr. werden gemaakt. Later dan 450 voor Chr. schijnt men intussen met deze
klasse niet te kunnen komen. Zodoende verschijnt het Leidse stuk als een ouder erfstuk onder
de voor het merendeel duidelijk ná 450 voor Chr. dateerbare Liotard-vazen. Doch dan hierbij
de lijst van zulke lekythoi als het Leidse exemplaar:

1. Athene P 1291. *Hesperia*, 15, (1946), blz. 321, nr. 260 en pl. 65. Gevonden 1932 op
Agora van Athene, in context 500-480 voor Chr. Gerestaureerd. Hoogte 9, dsn. 4.3 cm.
2. Athene P 1292. *Ibidem*, blzn. 321-322, nr. 261 en pl. 65. Eendere vondst en context.
Gerestaureerd. Hoogte 6.1, dsn. 3 cm.
3. Athene P 1402. *Ibidem*, blz. 322, nr. 262 en pl. 65. Eendere vondst en context. Geres-
taureerd. Hoogte 6, dsn. 3.1 cm.
4. Athene P 16782. *Ibidem*, blz. 322, nr. 263 en pl. 65. Eendere vondst en context. Geres-
taureerd. Hoogte 10.5, dsn. 4.2 cm.
5. Thebe/Boeotië 31.210. Mrs. ANNIE D. URE in *Sixth and fifth century pottery from
Rhitsona*, (1927), blz. 54: geen afb. Gevonden Rhitsona/Boeotië, graf 31, context ongeveer 500
voor Chr. Hoogte 12 cm.
6. Thebe/Boeotië 31.211. *Ibidem*, blz. 54: geen afb. Eendere vondst en context. Hoogte
10.5 cm.
7. Thebe/Boeotië 80.256. *Ibidem*, blz. 54 en pl. 16. Gevonden Rhitsona/Boeotië, graf 80,
context ongeveer 500 voor Chr. Hoogte 11 cm.
8. Napels, *Raccolta Cumana. Mon. Ant.*, 22 (1913-1914), pl. 68,3 rechts, kol. 754. Ge-
vonden Cumae, graf XXXVI tezamen met andere vazen van ongeveer 500 voor Chr.
9. Madrid 10981. CV Madrid 1, III He, pl. 30,14. Uit verzameling Asensi. Hoogte 12 cm.
10. Toronto, ROBINSON-HARCUM-ILIFFE, *Cat. Vases Toronto*, (1930), Nr. 340, pl. 51. Uit
verzameling Petroncini, gekocht 1923 in Rome. Gerestaureerd. Hoogte 10.2 cm. Buitengewoon
sterk analoog met ons Leidse exemplaar.

10) Aldus genoemd door HASPELS, *ABL*, blz. 98. In dat boek echter niet het Leidse stuk vermeld.

11. Rome, Villa Giulia. MINGAZZINI, *Vasi ... Castellani* (1930), Nr. 567, pl. 88,9. Hoogte 6.8, dsn. 4 cm.
12. Delos. *Délos*, X (1928), Nr. 562, pl. 42. Uit Heraion van Delos. Hoogte 9 cm.
13. Delos. *Ibidem*, Nr. 563, pl. 43A. Zelfde vondst. Tuit en voet weg.
14. Rhodos. BLINKENBERG, *Lindos, I* (1931), Nr. 2733 op kol. 654. Gevonden Lindos/Rhodos, context reeds 5de eeuw voor Chr.
15. Nicosia/Cyprus. *Swedish Cyprus Expedition, II* (1935), blz. 291, 6, pl. 52, 6: onderste rij uiterst l., en pl. 143,3. Gevonden Marion (N.W. kust van Cyprus), graf 40 kamer B, context volgens opgravers ongeveer 400 voor Chr. Hoogte 13.1 cm. Late vorm.

Bovenstaande lijst is noodgedwongen onvolledig; van zulke op het eerste gezicht kleine en nietige lekythoi zitten er zeker nog onopgemerkte nevenstukken in Musea en verzamelingen verborgen. Wanneer wij het Leidse stuk met de elders bekende exemplaren vergelijken, dan komen wij tot de slotsom, dat er maar weinig specimina bestaan, die even fijn van bewerking en even goed bewaard zijn, als het onze.

V. Zwartglanzende oinochoe = wijnkan, van vorm 2, zie pl. I, 1 no. 5¹¹). Hoogte met oor 13.75, dsn. 9.7 cm. Behoudens onbetekenende wondjes aan oppervlakte, volmaakt gaaf en onbesmeurd bewaard gebleven. Fijne zeemkleurige klei, oranje geslipt, plaatselijk veel milto's. Prachtig gelijkmatig en diep glanzend zwart, met metaalachtigen weerschijn. Drielobbige tuit, oor van dsn. rond, bovenaanzet tot even in tuit doorgaand. Laag en bescheiden torusvoetje, aan onderkant plat. Overal aan buitenkant zwart, ook oor rondom, alsmede binnenkant tuit en hals. Zijkant voet uitgespaard, onderkant eveneens (daar veel milto's). Zeer mooi van vorm en glazuurbewerking, pendant van het volgende stuk der schenking Liotard:

VI. Zwartglanzende oinochoe = wijnkan, van vorm 2, zie pl. I, 1 no. 6¹²). Hoogte met oor 14.65, dsn. 9.8 cm. Behoudens enkele kleine beschadigingen aan tuit volmaakt bewaard gebleven. Alles nauwkeurig gelijk aan vorige stuk, behalve dat zijkant voet hier niet uitgespaard doch zwart is. Beide kannen behoren tot een ganse klasse van zulke zwartglanzende stukken, die voornamelijk tussen 450 en 425 voor Chr. zijn gemaakt. Wij geven een lijst van parallellen, waarbij wij den lezer om clementie voor de onvolledigheid willen vragen:

1. Leiden RO. III. 74. JANSSEN, *Cat.* (1843), II, 1486; HOLWERDA, *Cat.* (1905), XXV, 130; DEZELFDE ... *Gebruiksaanwijzing* ... (1936), Nr. 129 op blz. 17, en afb. 1 op blz. 10. Verworven Dec. 1826 van Luitenant-Kolonel ROTTIERS welke het stuk in Griekenland had verworven. Hoogte met oor 15.25, dsn. 9.6 cm.

2. Turijn, Museo Civico in Palazzo Madama. Hoogte met oor 19.5, dsn. 12.5 cm. (Naar reisnotities 1950).

3. Oxford 384. CV Oxford 1, pl. 48,16. Gekocht te Napels. Hoogte met oor 12.9, dsn. 9.5 cm.

4. University of Mississippi, Professor D. M. ROBINSON. CV Robinson 3, pl. 31,3. Gekocht in Griekenland. Hoogte 11.7, dsn. 9.2 cm.

5. Weenen Kunsth. Mus. MASNER, Nr. 424 op blz. 62, pl. VIII. Uit verzameling-Castellani. Hoogte 16.5 cm. Toen MASNER's boek verscheen, in 1892, nog in Oesterreichisches Museum, nu echter in Kunsth. Museum.

6. Corinthe 1052. Miss M. Z. PEASE in *Hesperia*, 6 (1937), Nr. 53 op blz. 278, afb. 17 op

11) Inv.-nr. N. L. 5. Beknopt beschreven in J. H. HOLWERDA, *Catalogus*, (1905), XXV, 134 op blz. 137; DEZELFDE, ... *Gebruiksaanwijzing* ... (1936), Nr. 127 op blz. 17: geen afb. Nergens in de weinige literatuur over zulke kannetjes vermeld. De vormen naar BEAZLEY.

12) Inv.-nr. N. L. 6. Beknopt beschreven in J. H. HOLWERDA, *Catalogus*, (1905), XXV, 135 op blz. 137; DEZELFDE ... *Gebruiksaanwijzing* ... (1936), Nr. 128 op blz. 17, pl. I. Nergens in de spaarzame literatuur over zulke kannetjes vermeld.

blz. 277. Gevonden 1934, op Agora = marktplein van Corinthe, context ongeveer 460-420 voor Chr. Gerestaureerd en fragmentarisch. Tegenwoordige hoogte — zonder oor — 18.1, dsn. 13 cm.

7.—8. Ferrara. S. AURIGEMMA, *Il Museo di Spina* ², (1936), blz. 176 en pl. LXXXIV. Uit graf 311 van Spina, context 5de eeuw voor Chr.

9. Ferrara. *Ibidem*, blz. 244 en pl. CXVII. Uit graf 127 van Spina, context latere 5de eeuw voor Chr.

10. Gołuchów 106. CV Polen 1, pl. 53,1. Uit Nola. Hoogte 12, dsn. 8.5 cm.

11. Krakau, Mus. Czartoryski 1482. CV Polen 2, Czartoryski pl. 14,5. Hoogte 15, dsn. 9.5 cm.

12. Krakau, Un. 146. CV Polen 2, Un. pl. 11,10. Hoogte 20, dsn. 13 cm.

13. Yale, New Haven. BAUR, *Rebecca Darlington Stoddard Coll.* (1923), Nr. 384 op blz. 215, afb. 100 op blz. 222. Hoogte 15 cm.

14. Rhodos 11944. *Clara Rhodos, III* (1929), blz. 245, 3 en afb. 243 op blz. 246. Uit graf CCXXVIII van Jalisos/Rhodos. Hoogte 10 cm.

15. Rhodos. *Clara Rhodos, VIII* (1936), blz. 45 met afb. 28. Uit San Giorgio. Jalisos/Rhodos. Hoogte ong. 15 cm.

16. Frankfort/Main, Un. (bruikleen Hist. Mus.). SCHAAL, *Gr. Vas. Frankfurter Sammlungen* (1923), pl. 59, c.

17. Sèvres 4166,3. CV Sèvres pl. 25,30. Uit Cyrenaïca. Hoogte 13 cm. Fries van ingedrukte palmetten, en daaronder eierlijst, op schouder.

VII. Zwartglanzende oinochoe = wijnkan, van vorm 4, zie pl. I, 1 no. 7 ¹³). Hoogte met oor 15.1, dsn. buik 8.8 cm. Afgezien van schampje aan tuitrand, en enkele plekken met glazuurafbladdering, soms ook van wittige vuilafzetting aan oppervlakte, wonderwel bewaard. Fijne zeemleerleurige klei, mooi oranje slip, aan onderkant voet veel miltos. Fraai gelijkmatig glanzend zwart, met metaalachtigen weerschijn. Ronde iets uitkragende tuit, bovenaan plat. Twee horizontale groefkringels buitenaan onder tuit. Nogal breed in hals, sterke schouderafplatting. Buik onderaan smal, groefkringel tussen buik en voet. Voet bestaat uit smal echinus-, boven breed torusgedeelte. Sierlijk opgebogen lintoor, buitenaan iets concaaf. Ganse buitenkant vaas glanzend zwart: door penseelstreken aangebracht. Binnenkant vaas doffer en onverzorgd zwart, met bij ongeluk vergeten stukjes: door indompeling in zwart zo geworden. Binnenkant oor ook zwart. Zijkant torusgedeelte voet onderaan uitgespaard, gelijk onderkant voet en bodem (behoudens enkele slordige zwarte kladden).

Fraai stuk, zeker Attisch — en niet Campaans *pace* HOLWERDA, ... *Gebruiksaardewerk* ... (1936), op blz. 17. Oinochoai van dezen vorm komen vaker in exemplaren met roodfigurige beschildering, dan enkel zwartglanzend, zoals bij ons stuk, voor. De roodfigurige voorbeelden blijken voornamelijk door schilders versierd te zijn, wier bedrijvigheid tussen 450 en 425 voor Chr. kan worden bepaald: wij noemen de serie van den Shuwalow-schilder ¹⁴). Wij kunnen de weinige enkel-zwartglanzende exemplaren van dezen vorm met gerustheid in denzelfden tijd plaatsen. De lijst van zulke exemplaren die ik kan bieden, bevat slechts twee exemplaren:

1. Gołuchów 113. CV. Polen 1, pl. 45, 8. Uit Nola. Hoogte met oor 13.5, dsn. buik 9 cm. Buitengewoon dicht bij ons stuk, als stamden beide exemplaren uit één grafveld.

13) Inv.-nr. N.L. 7. Beknopt beschreven in J. H. HOLWERDA, *Catalogus* (1905), XXV, 122 op blz. 136; DEZELFDE ... *Gebruiksaardewerk* ... (1936), Nr. 135 op blz. 17, en afb. 1 op blz. 10. Nergens in literatuur van elders vermeld.

14) *ARV*, blz. 753, nrs. 1-7. Daar de verdere verwijzingen.

2. Rhodos. *Clara Rhodos*, VIII (1936), blz. 189, 12 en afb. 179 op blz. 188. Uit graf 78 van necropool Marmaro, Jalisos/Rhodos, context 5de eeuw voor Chr. Gerestaureerd. Hoogte 13 cm.

Men begrijpt vanzelf welk een kostelijk stuk Leiden in een derde exemplaar van deze zeldzame klasse bezit.

VIII. Kleine zwartglanzende platbuikige verticaal geribde lekythos pl. I, 1 no. 8¹⁵). Hoogte 7.2, dsn. buik 6.9 cm. Geringe stukjes weg van tuit en oor, voorts hier en daar barstjes, schampjes en putjes aan oppervlakte. Bleke, zeemleerleurige klei, miltos. Dun aangebracht, mooi gelijkmatig glanzend zwart. Ronde tuit, boven plat, opzij dubbel-gecurveerd. Gedrongen hals, onderaan door lijstrandje van buik gescheiden. Smal, doch vrij dik lintoor, binnen en buiten plat, danig scheef, *id est* afwijkend van loodlijn vastzittend. Platgedrukt model van buik, onderaan op vrij hogen torusvoet rustend. Ribbeling door verticale groeven, meestal op gelijkmatige afstanden van elkaar, op buik. Deze ribbeling onderbroken bij oor. Onder benedenaanzet oor: twee elkaar schuin snijdende groeflijnen \times . Overal aan buitenkant zwart, ook oor en tuit van binnen. Uitgespaard onderkant voet en bodem (eens veel miltos, nu wat weggevlakt).

Aardig vaasje, zeer beslist Attisch — en niet Campaans *pace* HOLWERDA, ... *Gebruiksaardewerk* ... (1936), blz. 18. De Attische exemplaren, die met ons stuk den vorm, de ribbeling, de kwaliteit van glanzend zwart en andere trekken gemeen hebben, zijn in verschillende gevallen in context van ongeveer 450-400 voor Chr. gevonden. Derhalve kunnen wij er niet aan twifelen, dat ook ons stuk in denzelfden tijd is ontstaan. Wij geven hierbij een lijst van nevenstukken, die weliswaar onderling in kleinigheden uiteenlopen, doch niettemin stellig tot één en dezelfde groep moeten worden gerekend:

1. Krakau, Universiteit 203. CV Polen 2, Krakau Universiteit pl. 11, 26. Hoogte 7.5, dsn. 5 cm. Groeflijnen \times onder benedenaanzet oor.
2. Compiègne. CV Compiègne, pl. 17, 8. Uit Nola. Hoogte 8 cm.
3. Tübingen. C. WATZINGER, *Griechische Vasen in Tübingen* (1923), G 33, pl. 50. Hoogte 7.5 cm.
4. Bremen, Focke-Museum. H. SCHAAL, *Griechische Vasen ... Bremen* (1933), pl. 28 e. Hoogte 11 cm.
5. Leiden RO. II. 83. JANSSEN, *Cat.* (1843), II, 1514; HOLWERDA, *Cat.* (1905), XXV. 154; DEZELFDE, ... *Gebruiksaardewerk* ... (1936), Nr. 31 op blz. 11, en afb. 4 op blz. 20. Uit Griekenland, Hoogte 7.35, dsn. 4.9 cm.
6. Leiden I 1951/11.1. Gekocht 1951 uit kunsthhandel. Hoogte 6.8/6.9, dsn. 5.3 cm. Te klein tuitje.
7. Providence 16.546. CV Providence 1, pl. 30,7. Gepubliceerd als Campaans, doch welhaast zeker Attisch. Hoogte 7.2, dsn. 4.8 cm.
8. Ferrara. S. AURIGEMMA, *Il R. Museo di Spina* 2, (1936) pl. 56 links boven. Uit graf 424 van Spina.
9. Heidelberg. G. HAFNER in *Die Welt der Griechen* (1948), blz. 71, 31 en afb. 41 rechts. Hoogte 13.5 cm. Ingedrukte siermæander onderaan.
10. Krakau, Universiteit 200. CV Polen 2, Krakau Universiteit pl. 11,27. Hoogte 7.5, dsn. 5 cm.
11. Cambridge G. 185. CV Cambridge 1, pl. 41,4. Uit Athene. Hoogte 14 cm.
12. Cambridge G. 188. *Ibidem*, pl. 41.5. Hoogte 13.2 cm.

15) Inv.-nr. N. L. 8. Beknopt beschreven in J. H. HOLWERDA, *Catalogus* (1905), XXV, 157 op blz. 137; DEZELFDE ... *Gebruiksaardewerk* ... (1936), Nr. 148 op blz. 18, en afb. 4 op blz. 20.

13. Cambridge G, 186. *Ibidem*, pl. 41,6. Uit Athene. Hoogte 11.9 cm.
14. Cambridge G. 187. *Ibidem*, pl. 41,8. Hoogte 7.7 cm.
15. Rhodos 11973. *Clara Rhodos*, III (1929), blz. 248,8 en afl. 244 op blz. 247. Uit graf 232 Jalisos/Rhodos, context 450-400 voor Chr. Hoogte 8 cm.
16. Rhodos 11972. *Ibidem*, blz. 248,7 en afl. 244 op blz. 247. Zelfde vondst en context als vorige stuk. Hoogte 12.5 cm.
17. Rhodos 14122. *Clara Rhodos*, VI-VII (1932-3), blz. 186, LXXVII, 1 met afl. 220. Uit graf 77 necropool Fikellura/Rhodos. Hoogte naar schatting 7 tot 8 cm.

Nadat wij de beschrijvende opsomming van de acht vazen der schenking-Liotard in het bovenstaande voltooid hebben, dienen wij thans nog de eindrekening van dit alles op te maken. De bewuste vazen vormen inderdaad een dermate sluitend geheel, dat wij ons dit laatste niet anders, dan als één gesloten grafvondst kunnen denken. Men zal misschien kritisch opmerken, dat er een tijdsverschil bestaat tussen het vroegste- en het laatste stuk der serie: onderscheidenlijk den lekythos IV (ongeveer 470 voor Chr.) en de pelike II (ongeveer 425 voor Chr.). Deze omstandigheid doet echter niets af aan de saamhorigheid der vazen-Liotard als grafvondst. De ervaring bij opgravingen heeft immers aangetoond, dat er bijna steeds een tijdsverschil bestaat van ongeveer één volle menselijke generatie tussen de oudste- en jongste bijgaven in één en hetzelfde graf. Zulks is ook begrijpelijk: men gaf de(n) dode zowel erfstukken, als betrekkelijk onlangs erbij verworven voorwerpen als eeuwige begeleiding in het graf mee.

Blijkens recente opgravingsberichten uit Italië, vindt men daar in graven herhaaldelijk series van vazen, die wat den aard en de samenstelling van de groep betreft, zeer aan ons achttal vazen-Liotard doen denken. Wij noemen in dit verband het in 1924 blootgelegde graf 311 van de necropool van Spina: I. AURIGEMMA, *Il R. Museo di Spina*², (1936), blzn. 176 en 178, pln. 84-85. In dat graf vond men een 44 cm hogen, reeds in de Oudheid gekramden klokkraater van den Altamura-schilder¹⁶) (ongeveer 465 voor Chr.), terwijl men binnenin dien kraater de drie andere, kleinere vazen van het graf aantrof: een zwartfigurigen ornamentlekythos (ongeveer 480 voor Chr.), en een tweetal onderling identieke zwartglanzende oinochoai, geheel van het type als Liotard V en VI (ongeveer 440 voor Chr.). Al met al een serie vazen, welke in keuze en onderling tijdsverschil der samenstellende stukken, overtuigende analogieën biedt voor ons achttal vazen-Liotard. In elk geval bevestigt de gedeeltelijke overeenkomst tussen het ensemble van vazen uit graf 311 van Spina, nu in Ferrara, en het achttal vazen der schenking-Liotard, nu in Leiden, andermaal de saamhorigheid van laatstgenoemd achttal als gesloten grafvondst.

Rest ons, aan het slot van ons opstel gekomen, de vraag, of wij het graf, waar de acht vazen-Liotard uit zijn gekomen, in de streek van Napels nog nader kunnen localiseren. Het antwoord op deze vraag luidt, dat er sterke tot bewijskrachtige gronden bestaan, om de juiste vindplaats van het graf in of bij Nola te veronderstellen. Naar Nola voert het spoor van de beste analogie van VII: Gołuchów 113 (nr. 1 van lijst van desbetreffende parallellen), een punt waar wij niet gering over mogen denken, gezien de uitermate schaarse vondsten van zulke stukken in Italië. Nog treffender wordt deze omstandigheid, wanneer wij ook bij andere nummers der schenking-Liotard goede nevenexemplaren uit Nola kunnen aanvoeren. Wij noemen bij VIII het stuk in Compiègne (nr. 2 van lijst van desbetreffende parallellen), bij V en VI gelijkelijk Gołuchów 106 (nr. 10 van lijst van desbetreffende parallellen), bij II het exemplaar Oxford 286 (onze voetnoot 6), bij I als vergelijkbaar voor den vorm, en mogelijk meer, Louvre G 421 (onze voetnoot 4).

16) *ARV*, blz. 414, nr. 32. Daar verdere verwijzingen.

Wij mogen derhalve aannemen, dat ook onze grafvondst in of bij Nola voor den dag is gekomen. Bewijzen kunnen wij niet leveren, sinds het onmogelijk schijnt, de geschiedenis der ontdekking te velde uit nagelaten papieren of documenten te reconstrueren. De vazen zelf moeten hier de krachtigste pleiters zijn, en werden in feite nauwkeurig door ons beluisterd.

Hoe het zij, zelfs al blijft er enige twijfel ten aanzien van de vindplaats Nola bestaan, dit neemt niet weg, dat wij in de acht behandelde vazen een fraaie en overtuigende grafvondst uit Zuid-Italië bezitten. Ons Museum heeft nimmer wetenschappelijke opgravingen in Italië verricht. Des te dankbaarder mogen wij dan dus wel gestemd zijn, nu het bij naarstig speuren in ons Museum mogelijk is gebleken, om daar in de serie van vazen der schenking-Liotard nochtans een gesloten grafvondst uit Zuid-Italië aan te wijzen¹⁷). En dan een grafvondst van een rijkdom en variatie, gelijk die zelfs bij bodemonderzoek in Magna Graecia verre van veelvuldig wordt aangetroffen!

J. H. C. KERN

SUMMARY

The eight Attic fifth-century-B.C. vases which are illustrated pl. I, 1 nos. 1-8, and published pp. 1-12 with figs. 1-3 of this issue, were given to the Museum in December 1865, by a member of the Liotard family of Amsterdam. The vases, which were inventoried under the accession-numbers N.L. 1—N.L. 8, are known to have been found together in a closed grave-deposit in the Naples area. This documentary evidence is amply confirmed by the character and description of the eight vases which constitute the group.

In the *catalogue raisonné* of the Liotard series, the items are listed *sub* I-VIII, with, in each case, a list of companion-pieces numbered in Arabic. The eight vases of the group, most of which are in a very fine state of preservation, may rank as excellent specimens, both if taken separately, and as a consistent group. They include: I black bell-krater of superb monumentality and elegance, by far the most outstanding specimen of a rarely found class, c. 450-425, which the author proposes to call the group of Leyden N.L. 1.; II small pelike of the Washing painter, ARV 744,26, c. 430-420; III whiteground ornamental lekythos of the Beldam painter, c. 470-460; IV little-lion lekythos, earlier part of the fifth century, or a bit later on; V and VI blackglazed oinochoai of shape 2, c. 440; VII blackglazed oinochoe of shape 4, most rarely found in this class, c. 440-430; VIII black-glazed squat lekythos of the ribbed class, c. 430.

It might be obvious from this mere description alone, that the eight vases build up a most convincing lot, such as we can expect it to have been found together in a grave. The vases range in date from c. 470-425, i.e. just about the lapse of time, to be commonly found in graves of the wealthier kind.

There are certain clues to make us believe, that the grave, from which we have our eight vases, was found in Nola, or its neighbourhood; this would account for the most striking resemblance of our oinochoe VII to the Gołuchów parallel, the latter of which is known to have been found in Nola. In the light of the evidence, as afforded by the find of the Spina tomb 311, we are justified in holding the view, that the seven small vases of the Liotard series II-VIII were found contained within the bell-krater I, the latter being by far the most conspicuous and impressive piece of the group.

Leyden/Holland, February 1952.

J. H. C. K.

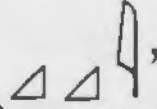
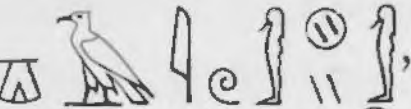
17) De gezamenlijke grafvondst sinds korten tijd publiek tentoongesteld in zaal XIII, kast 5 (onderste vak).

DE EGYPTISCHE MYSTERIËN

PAP. LEIDEN T 32

(Vervolg)

Wij publiceren in dit artikel het tweede gedeelte ¹⁾ van papyrus Leiden T 32, omvattende de kolommen III-V. De varianten laten ons nu verder in de steek en lezing en vertaling van de tekst gaan dienovereenkomstig met groter moeilijkheden gepaard. Voor alle bijzonderheden dezer kolommen verwijzen wij naar hetgeen wij daarover reeds in de inleiding hebben gezegd. Sedert wij deze neerschreven viel onze aandacht nog op een detail, waaraan ditmaal een woord gewijd moge worden.

De vader van Horsiëse, de bezitter van de papyrus, voerde de naam *Hr* of Horus ²⁾, hetgeen niet sensationeel te noemen is. Anders echter diens moeder. Deze heette *Ksjksj* ³⁾. H. RANKE, in zijn werk over *Die Ägyptischen Personennamen*, deel I, Glückstadt 1935, blz. 333, kent de naam slechts nog uit papyrus Louvre 3291, die eveneens aan Horsiëse toebehoorde ⁴⁾, hoewel hij daarbij verwijst naar een oudere, , door hem *Wnm.j* gelezen. Het woord *ksjksj* komt in het Berlijnse Woordenboek ⁵⁾ voor onder de orthographie , *gsjgsj*. Bewijsplaats hiervoor is regel 32 van de hiëroglische versie van het decreet van Canopus, waar het woord aanduiding is van een feest. Horsiëse's moeder was dus een dier betrekkelijk zeldzame personen, die hun naam ontleen aan de kalender ⁶⁾. Wij herinneren aan het Engelse Noel.

De term *gsjgsj* wordt in de demotische versie van het decreet weergegeven met *n3 gj.w n St*, „de *gj.w* van Isis”, in de Griekse versie met τὰ Κικήλλια. Dit laatste is blijkbaar hetzelfde als het inheemse *gsjgsj*, vermeerderd met een uitgang -λλιον. Al deze termen maken de indruk, secundair te zijn, populaire aanduidingen van een feest, naar welks oudere en klassieke benaming wij voorlopig moeten gissen. De Kikellia, wordt in het decreet gezegd, werden gevierd in de maand Kojahk, voor de overtocht van Osiris. Deze overtocht was een der talrijke ceremoniën, waarmede in Kojahk de begrafenis van de god opgevoerd werd ⁷⁾. Osiris werd de 24ste gebalsemd, bleef een week zo liggen en werd de 30ste, in de Alexandrijnse kalender overeenkomende met 26 December, begraven, waarna op zijn graf ten teken der wederopstanding de

1) Voorgaande aflevering: *Oudh. Med., N.R.*, deel XXXI, Leiden 1950, blz. 45-63. De heren Prof. Dr. A. DE BUCK, Dr. J. JANSSEN en Dr. A. KLASSENS hebben ook ditmaal voor ons transcriptie en vertaling van de tekst willen controleren en corrigeren.

2) Vgl. regel 8,18.

3) Vgl. de regels 1,2, 7,30, 8,1,15,18.

4) *Oudh. Med., N.R.*, deel XXXI, blz. 49.

5) *Wörterbuch*. V, blz. 151,1.

6) Voorbeelden by RANKE, door ons niet verzameld.

7) V. LORET, *Les Fêtes d'Osiris au Mois de Khoiak, Rec. de Trav.*, deel III, Parijs 1882, blz. 43-57; deel IV, Parijs 1883, blz. 21-33; deel V, Parijs 1884, blz. 85-103.

dd-zuil werd opgericht⁸⁾). Slechts één andere passage weet de litteratuur te bieden om ons over de Kikellia in te lichten. Sprekende over de geboorte van Jezus, zegt de bisschop van Cyprus, Epiphanius⁹⁾, dat deze plaats vond op de achtste dag voor de Idus van Januari, dwz. op de 6de van genoemde maand, de dag, die nog heden als Driekoningen bekend staat. Doch de heidense Grieken plaatsten haar op de achtste dag voor de Kalendae van Januari, dus op 25 December. „Deze laatste dag, zegt hij, voerde bij de Romeinen de naam van Saturnalia, bij de Egyptenaren die van Kronia, bij de Alexandrijnen die van Kikellia.”

De omschrijving, waarmede de Kikellia in het demotisch gedeelte van het decreet worden aangeduid, „*gj.w* van Isis”, wat dat ook betekenen moge, wettigt het vermoeden, dat zij identiek waren aan de feestdagen, in de klassieke bronnen betiteld als de Isia. Ook over deze Isia bezitten wij enige gegevens. De astronoom Geminus Rhodius, uit de eerste helft voor het begin onzer jaartelling, zet in zijn elementair leerboek over de hemelverschijnselen¹⁰⁾ uiteen, dat het Egyptische en het door Eudoxus berekende Griekse jaar verschillen in lengte, daar de Egyptenaren niet, de Grieken wel na verloop van vier jaar één dag schrikkelen. „De meeste Grieken, gaat hij dan voort, menen, dat de winterzonnewende gelijktijdig is aan de Isia, zowel bij de Egyptenaren als in het jaar van Eudoxus. Doch dat is geheel onjuist, want de Isia verschillen met de winterzonnewende een volle maand. De vergissing ontstond door bovengenoemde oorzaak. Want 120 jaar geleden was het inderdaad zo, dat de Isia tijdens de winterzonnewende werden gevierd.” Hij wijst erop, dat in het verloop van een periode van 1460 jaar de Egyptische kalenderdata de gehele cyclus van het zonnejaar doorlopen. Achilles Statius uit de eerste of tweede eeuw, commentator van het astronomisch werk van Aratus van Sicyon¹¹⁾, zegt vrijwel het tegengestelde: „Eens zagen de Egyptenaren de zon van de Kreeft naar de Steenbok afdalen en de dagen, die eerst lang waren, bekorten en zij treurden en vreesden, dat de zon hun weldra geheel zou ontgaan. Dat is het ogenblik der door hen aldus genaamde Isia. Toen de zon echter wederom begon te klimmen en de dagen opnieuw verlengde, legden zij witte klederen aan en bekransden zij zich.”

De winterzonnewende viel in de Alexandrijnse kalender volgens Ptolemaeus¹²⁾ op de 26ste Kojahk of de 22ste December. Daar de Egyptenaren de zon aanbidden en hun kalender op de zonnecyclus hebben vastgelegd, kan het niet anders, of zij hebben aan deze datum een bijzondere aandacht besteed. De zon gaat dan weder aan de hemel stijgen, hetgeen in beeldspraak uitgedrukt haar geboorte genoemd kan worden. „Ten tijde van de winterzonnewende, zegt Plutarchus¹³⁾, dragen de Egyptenaren een koe zevenmaal rond het heiligdom. De omme-gang van de zon wordt „zoeken van Osiris” genoemd, daar de godin Isis des winters naar water verlangt. Men gaat zovele malen rond, daar de zon de tijdsperiode van winterwende tot zomerwende in de zevende maand voltooit.” Is daarmede de dood gevierd, ook het ontluikend leven krijgt zijn deel. De godin Isis doet door haar sistrumspel de winterzonnewende plaats

8) *Ibid.*, deel IV, blz. 32/33. De passage op blz. 33, met de belangwekkende berekening, is toe te voegen aan onze noot 526 op het artikel over de Pythagoreïsche liturgie, *Oudh. Med., N.R.*, deel XXXI, blz. 93. Een soortgelijke berekening ook hieronder, noot 13. Voor de periode van zeven dagen vergelijk men nog S. SCHOTT, *Urkunden Mythologischen Inhalts*, Leipzig 1929-1939, blz. 61, regel 18.

9) Epiphan., *Panar.*, LI 22,4/5.

10) Gemin. Rhod., *Element. Astronom.*, VIII 16-24.

11) Achill. Stat., *Isagog. ad Arat. Phaenom.*, 23.

12) Ptolem., *Calendar.*, ed. IDELER. Op deze datum werd Apophis te Edfoe vernietigd. Vgl. M. ALLIOT, *Le Culte d'Horus à Edfoe au Temps des Ptolémées*, Cairo 1949, blz. 210.

13) Plutarch., *de Isid. et Osirid.*, 52.

grijpen¹⁴). „Tijdens de winterzonnwende, zegt weer Plutarchus¹⁵), komt Harpocrates¹⁶) onvoldragen onder de vroeg bloeiende bloemen en bloesems ter wereld, en daarom offert men hem de eerstelingen der voor hem opgroeiende linzen.” Het is zekerlijk aan deze geboorte, dat de schrijver Macrobius¹⁷) denkt, wanneer hij spreekt over „het kind, dat de Egyptenaren op zekere dag uit het heiligdom uitbrengen, daar de zon op die kortste dag aan een klein kind gelijk te stellen is.” In een papyrus bewaard te Berlijn¹⁸) is het rituaal vervat, dat op de 25ste Kojahk door twee tweelingpriesteressen, de godinnen Isis en Nephthys personifiërend, aan de god Osiris werd opgedragen. Wij citeren daaruit enige regels. II 1: „Kom tot Uw huis, o Ioeni¹⁹), kom tot Uw huis, Uw vijanden zijn niet.” II 4/5: „Mijn hart verlangt naar U, mijn ogen zoeken U, ik poog U te vinden om U te zien.” II 12: „Ik roep tot U in tranen, zo hoog als de hemel reikt, doch Gij hoort mijn stem niet.” IV 10: „Gij komt als een kind, in maan en zon, wij houden niet op U te zien.” V 1: „Gij gaat tot ons uit uit Uw hol, op Uw vastgestelde tijd.” V 5: „Uw jeugdige zoon Horus, door de twee gezusters gebaard, is voor U.” V 5/6, tot Horus: „O Ioeni, kom ... en zie Uw moeder Schoon kind, Gij zult van haar niet worden gescheiden. Kom aan haar borsten, waarin overvloed is.” V 9, tot Osiris: „Kom om Uw zoon Horus te zien als koning van goden en mensen.”

De onzekerheid aller reconstructies vindt haar voornaamste oorzaak in onze onkunde inzake de Egyptische opvattingen over de vier cardinale punten der ecliptica, de twee eveningen en de twee zonnwenden. H. BRUGSCH heeft identificaties dezer punten voorgeslagen en daarover op vele bladzijden zijner kalendarische studiën²⁰) uitgeweid, maar de kritiek is gekomen, met name bij monde van K. SETHE²¹), en heeft van de gehele zaak niets overgelaten. Wat over deze vier punten met zekerheid te zeggen valt is weer alleen datgene, wat de klassieke schrijvers er over vastgelegd hebben. Volgens Plutarchus²²) vierden de Egyptenaren op de 23ste Paophi het geboortefeest van de Staf der zon, na de herfst-evening, en vierden zij de kraamdagen volgende op de geboorte van Harpocrates na de lente-evening. Horapollon²³) vermeldt, dat de Egyptenaren, om de beide eveningen aan te duiden, een baviaan tekenden, daar deze op de beide eveningen van het jaar twaalf maal per dag urineert, namelijk éénmaal op ieder uur, en hetzelfde ook gedurende de beide nachten doet. De betrekking tussen baviaan en tijdrekening wordt, gelijk men weet²⁴), bevestigd door de waterklokken.

In tegenstelling tot hetgeen men veelal hoort verkondigen, is over de oorsprong van het christelijke Kerstfeest zo goed als niets bekend. Men wist in de oudheid begrijpelijkerwijze de geboortedatum van Jezus niet, maar begon vroegtijdig gissingen daarnaar te wagen. De oud-

14) Antholog. Latin., DCCXXIII 8.

15) Plutarch., de Isid. et Osirid., 65.

16) Horus het kind.

17) Macrobius., Saturn., I 18,10.

18) Laatstelijk bewerkt door R. O. FAULKNER, *The Lamentations of Isis and Nephthys, Mémoires de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, Cairo 1934, blz. 337-348, met vier platen.

19) Osiris.

20) H. BRUGSCH, *Thesaurus Inscriptionum Aegyptiacarum*, Leipzig 1883-1891, blz. 408-433.

21) K. SETHE, *Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse*, Berlijn 1920, blz. 51-55.

22) Plutarch., de Isid. et Osirid., 52 en 65.

23) Horapoll., Hierogl., I 16.

24) Commentaar van B. VAN DE WALLE en J. VERGOTE op genoemd citaat, *Chronique d'Égypte*, deel XXXV, Brussel 1943, blz. 57-59.

ste daaronder komt uit Egypte, het zou de 25ste van de maand Pasjons geweest zijn ²⁵⁾, overeenkomende met onze 20 Mei. Het was een andere dag, die door de oosterse kerken aanvaard werd, de 11de Tybi of 6 Januari, onze Driekoningen. Het is onder invloed geweest van Rome, dat ook deze datum tenslotte prijsgegeven is voor de definitieve, 25 December. De 25ste December als geboortedag van Jezus wordt het eerst genoemd in de kalendarische compilatie bekend als de Chronograaf van het jaar 354, in het hoofdstuk gewijd aan de Depositio Martyrum ²⁶⁾, onder de termen: „VIII Kal. Ian. Natus Christus in Betleem Judeae.” Door Rome is hij aan de overige landen der christenheid opgelegd en door deze laatste is hij in het verloop van de vierde en vijfde eeuw aanvaard, zij het niet dan na veel weerstand, gelijk bijvoorbeeld te Jeruzalem ²⁷⁾.

Deze Romeinse 25ste December was van heidense oorsprong, het was de dag gewijd aan Sol Invictus, de zonnegod. Bewijs daarvoor is een opgave uit dezelfde kalendarische compilatie, waar in een andere tabel ²⁸⁾ bij de dag VIII Kal. Ian. vermeld staat: „N(atalis) Invicti.” De oudste christenen zijn zich van dat feit terdege bewust geweest ²⁹⁾ en trachten zich te rechtvaardigen met de leus, dat Christus de zon der gerechtigheid is ³⁰⁾. Ongelukkigerwijze is met de geciteerde bewijsplaats het gehele bewijsmateriaal uitgeput. De datum wordt in de oudste Romeinse kalender niet gevonden, de Saturnaliën, die voor identificatie in aanmerking zouden komen, werden in de klassieke periode op de 17de December gevierd ³¹⁾. De god Sol Invictus zelf is niet bekend van voor het jaar 158 ³²⁾. Is hij de Romeinse uitgave van een der oosterse zonnegoden en te Rome ingevoerd door de keizers, bijvoorbeeld door Augustus, die zolang in het morgenland vertoefde? Naar wij weten, werd de zonnediens te Rome voor het eerst georganiseerd door keizer Elagabalus, gewezen priester in het heiligdom der stad Emesa in Syrië. Deze deed in het jaar 218 de stenen fetisj aldaar vereerd naar Rome voeren en verhieft haar tot staatsgod van het Romeinse rijk, onder de naam Invictus Sol Elagabalus. Deze dienst werd kort daarop opgeheven, maar in het jaar 274 opnieuw ingesteld, ditmaal door keizer Aurelianus, die onder de muren van Emesa zijn overwinning op de Palmyreense vorstin Zenobia bevochten had. Aurelianus liet op de Campus Agrippae te Rome een groot heiligdom voor de god bouwen en stelde een vierjaarlijks feest in, de Agon Solis.

Langs welke weg het ook geschiedde, de viering van de 25ste December bereikte Rome naar alle waarschijnlijkheid vanuit het oosten. Het was een dag, die door de niet-christenen in ere werd gehouden. In de kalender van de astroloog Antiochus ³³⁾, geredigeerd in Egypte in de tweede of derde eeuw onzer jaartelling, staan bij de vermelding van de 25ste December de woorden: „Geboortedag van de zon. Het licht neemt toe.” In een commentaar op de werken van Gregorius van Nazianzen ³⁴⁾ zegt Cosmas, bisschop van Majoema in de achtste eeuw, sprekende over het Kerstfeest: „Dat feest vierden de Grieken sedert lang jaarlijks, op de dag

25) Clem. Alexandr., *Stromat.*, I 21, 145,6.

26) T. MOMMSEN, *Chronica Minora Saec. IV, V, VI, VII*, deel I, Berlijn 1892, blz. 71.

27) Hieronymus, bij G. MORIN, *Anecdota Maredsolana*, deel III 2, Maredsous 1897, blz. 396.

28) *Corpus Inscriptionum Latinarum*, deel I, Berlijn 1893, blz. 278.

29) J. S. ASSEMANI, *Bibliotheca Orientalis*, deel II, Rome 1721, blz. 164.

30) Anonym., de Solstitiis et Aequinoctiis, ed. B. BOTTE, *Les Origines de la Noël et de l'Épiphanie*, Leuven 1932, blz. 105, regel 435-440.

31) *Corpus Inscriptionum Latinarum*, deel I, blz. 337. Men leze echter de Talmued-passage op blz. 17.

32) *Corpus Inscriptionum Latinarum*, deel VI 1, Berlijn 1876, no. 717 op blz. 127.

33) F. BOLL, *Griechische Kalender*, deel I, *Das Kalendarium des Antiochos*, Heidelberg 1910, blz. 16.

34) K. HOLL, *Der Ursprung des Epiphaniensfestes*, Berlijn 1917, blz. 427, noot 4.

1. ...
 2. ...
 3. ...
 4. ...
 5. ...
 6. ...
 7. ...
 8. ...
 9. ...
 10. ...
 11. ...
 12. ...
 13. ...
 14. ...
 15. ...
 16. ...
 17. ...
 18. ...
 19. ...
 20. ...
 21. ...
 22. ...
 23. ...
 24. ...
 25. ...

PAP. LEIDEN T 32
Kolom 3

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

PAP. LEIDEN T 32
Kolom 4

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

PAP. LEIDEN T 32
Kolom 5

van Christus' geboorte, die zij de dag van het toenemen van het licht noemden. Zij vierden hem, door te middernacht de heiligdommen te betreden en vandaar uitgaande te roepen: „De maagd heeft gebaard. Het licht neemt toe!” De schrijver voegt daarbij, dat blijkens een notitie van de bisschop van Cyprus, ook de Arabieren de dag kenden. Dat is echter een vergissing, Epiphanius³⁵⁾ spreekt over de Driekoningen of 6 Januari. In de Talmoed Babli³⁶⁾ is bij de feesten Kalendae en Saturnalia aangetekend: „Toen Adam, de oermens, de dagen voortdurend zag afnemen, sprak hij: „Wee mij! Misschien wordt de wereld verduisterd omdat ik gezondigd heb, en wordt zij wederom tot chaos herleid. Dat is de dood, over mij door de hemel beschikt.” Hij stond op en bleef acht dagen vasten. Toen echter de zonnewende van de maand Tebet intrad en hij de dagen weer voortdurend zag toenemen, sprak hij: „Alzo is dus de gang der wereld.” Hij ging heen en vierde acht feestdagen. Het jaar daarop maakte hij beide dagenreeksen tot feestdagen. Hij (Adam) heeft hen onder de naam des hemels vastgesteld, zij echter (de heidenen) bestemden hen op grond van afgodendienst.” Volgens de Talmoed Jeroesjalmi³⁷⁾ was Adam bevreesd bij het korter worden der dagen, dat de slang hem bijten zou. Terecht, want tijdens de winterzonnewende jaagt Leviathan de grote vissen in zee op³⁸⁾. De viering van de zomerzonnewende was een zo diep ingeworteld gebruik, dat zij in de jaren 691 en 743 bij concilies verboden moest worden³⁹⁾.

Waar Grieken, Egyptenaren en Joden gelijkelijk de 25ste December heilig gehouden hebben, kunnen de Syro-Palestijnse godsdiensten niet achtergebleven zijn. De dienst van Adonis was verbreid zowel in de streek van Emesa, waar zijn gezellin, de om hem wenende godin Salambo, de verering van de latere Elagabalus genoot⁴⁰⁾, als in de streek van Jeruzalem. Het was een godsdienst ten nauwste verwant aan die van Osiris en bezat als deze een cultische kalender, die aan de wisseling der seizoenen was aangepast; zo gold de ever, die Adonis doodde, als personificatie van de winter⁴¹⁾. Het is niet aan te tonen, dat de 25ste December in de Adonisdienst een rol gespeeld heeft. De data, die in de antieke litteratuur opgegeven worden, vallen in het voorjaar, doch bij de bestaande schaarste aan gegevens zegt dat weinig. In een brief aan de priester Paulinus⁴²⁾ zegt de bijbelvertaler Hieronymus, dat gedurende ongeveer 180 jaar, van de regering van Hadrianus tot die van Constantijn, de crypte te Bethlehem, waarin Jezus geboren heet te zijn, door een bosje gewijd aan Thamuz of Adonis overschaduwde werd, en dat in haar de minnaar van Venus werd beweend. De cultus moet daar ingericht zijn door Hadrianus na afloop van de vernietigingsoorlog tegen de Joodse staat en was dus van recente datum. Maar er is weinig twijfel aan, dat de vestiging in werkelijkheid een restauratie was, en dat Hadrianus aan Joden of christenen een heiligdom ontnam, dat dezen oorspronkelijk niet toebehoorde. De winterzonnewende moet in deze crypte gevierd zijn. Is het op Bethlehem, dat de Romeinen zich beroepen hebben, toen zij de bij hen gebruikelijke viering van de 25ste December aan alle ingezetenen des rijks tot verplichting stelden?

35) Epiphan., Panar., LI 22,11.

36) Gem. b.Aboda Zara 8a. Vgl. J. P. MIGNE, *Patrologia Latina*, deel LVII Parijs 1862, blz. 537c.

37) Gem. j.Aboda Zara, ed. Krotoczyn, blz. 39a.

38) Midr. Kon., ed. A. JELLINEK, *Beth ha-Midrasc*, deel II, Leipzig 1853, blz. 38.

39) C. J. HEFELE, *Histoire des Conciles*, deel III 1, Parijs 1909, blz. 570, onder no 62; deel III 2, Parijs 1910, blz. 852, onder no 9.

40) Lamprid., Scriptor. Histor. August., XVII 7,3; Etymol. Magn., sub voce.

41) Macrob., Saturn., I 21,4.

42) Hieronym., Epist. LVIII.

Tot zover over de naam van Horsiëse's moeder. Wij laten deze ingewikkelde zaken nu wat zij zijn en vervolgen met de tekst.

III1
 III2
 III3
 III4
 III5
 III6
 III7
 III8
 III9
 III10
 III11
 III12

The text consists of twelve lines of a highly stylized, cursive script, likely a form of shorthand or a specific dialect. The script is densely packed with characters and includes various symbols such as circles, dots, and horizontal strokes. Roman numerals (III1 through III12) are used to label each line, suggesting a structured or indexed text. The overall appearance is that of a complex, possibly cryptographic or shorthand-based, document.

Ⅲ13 Ⅲ14 Ⅲ15 Ⅲ16 Ⅲ17 Ⅲ18 Ⅲ19 Ⅲ20 Ⅲ21 Ⅲ22 Ⅲ23 Ⅲ24 Ⅲ25 Ⅲ26

Hier follows a column of 26 lines of Egyptian hieroglyphs, each line corresponding to a number in the left margin. The symbols are arranged in a regular grid-like fashion, with some lines containing decorative patterns like zig-zags or solid blocks of shading.

10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

lezen worden. — *m* (IV 1) Aldus? — *n* (IV 1) Het teken uit gecorrigeerd. — *o-p* (IV 2) Boven de regel een demotische notitie: *shw.šm.w*, 'bt IV šmw xxx p³j, „Dat is de xxxste Mesore.” — *q* (IV 3) De tekens eigenlijk onder elkander te plaatsen: . — *r* (IV 5) Aldus naar Möller, No. 74bis. Maakt de verticale streep deel uit van het teken? — *s* (IV 7) Het teken gecorrigeerd uit een ander, wellicht . — *t* (IV 9) Voor de regel ingevoegd het teken van onzekere transcriptie. — *u* (IV 9) Het teken niet geïdentificeerd. — *v* (IV 12) Het teken een combinatie van en ? — *w* (IV 13) De eerste groep *nb.t* met rode lijn doorgekruist. Het rood is op de infraroodgevoelige photographische plaat zo goed als verdwenen. — *x* (IV 18) Het teken Möller, No. 118? — *y* (IV 20) Foutieve interpunctie. De punt behoort voor de groep *wr* te staan. — *z* (IV 23) Aldus? Of ? — *aa* (IV 28) Het teken eigenlijk , Möller, No. 46. — *ab* (IV 28) De rode punt loodrecht boven de . — *ac* (IV 31) Boven het teken een diagonaal streepje. — *ad* (V 1) Aldus? — *ae* (V 2) De lezing zeer onzeker. — *af* (V 2) Het teken later toegevoegd. — *ag* (V 6) Het teken later toegevoegd en door de staart van het Seth-dier heengetrokken. — *ah* (V 8) In de lacune wellicht de tekens , *šb³*. — *ai* (V 17) Boven de regel in het rood de tekens . — *aj* (V 17) Boven de regel in het rood de tekens

*Gij zet U in zijn bark temidden van haar bemanning * wanneer zijne majesteit zich begeeft om de woestijn te bezoeken.*

*Gij stelt U op in de hal, achter ⁹de goden * op die dag van de zoete vader.*

*Gij komt achter hem, zonder dat Uw schreden worden afgeweerd * wanneer zijne majesteit op weg is naar Karnak.*

*Gij ¹⁰ziet Cherseket, wanneer zij uitgaat naar de Stad * de beide zusters vereend in het witte vertrek.*

*Gij aanschouwt Hathor, de moeder van haar moeder leidende * ¹¹op die dag van het aanvoeren van bedwelmende drank.*

*Uw naam wordt uitgeroepen onder de groten in Hermopolis, bij het aanvoeren van de koe * in die nacht van het feest van de god, die in zijn stad is.*

*Gij hebt water ontvangen ¹²op de offerstenen voor de zonnegodin der twee landen * bij het brengen van het offer op de tiende dag.*

*Gij hebt haar kruiken, gevuld met leven en macht, gegrepen * haar kannen vol melk.*

*Gij hebt ¹³de aarde gekust onder de heerlijke isjed-boom * Gij hebt Uw plaats ingenomen onder zijn loof.*

*Gij ziet de vermoeiden vereend met hun vieren * in hun gestalte ¹⁴van jonge stier.*

*Gij hebt hun koeien gezamenlijk bijeen gezien * in haar gestalte van Anta.*

*Gij schrijdt door de straten(?) van ¹⁵Thebe in luid gejuich * wanneer Sokar in de heilige bark verschijnt.*

*Gij trekt door de woestijn met hare majesteit * naar Thebe, op de morgen van het Menbit-feest.*

*¹⁶Gij gaat rond de temenos van Asjeroe * wanneer Moet bevredigd is, nadat zij de ziel van Re heeft overgevaren.*

*Gij verneemt het geklaag der klappers * de xxxxx ¹⁷der xxxxx * de dans der zoete zangeressen.*

*Gij stelt U op in de hal in het koor der zangers * Gij verneemt de spreuken der Libyers.*

*¹⁸Gij gaat in gejuich uit het witte vertrek * op die dag van het begin van de strijd.*

*Gij hebt de vereniging der beide runderen aanschouwd in de poort op de oerheuvel * ¹⁹terwijl xxxxx bevredigd is in de hal.*

*Gij ziet de bende van Nebedj gevallen op het blok * het gevolg van Horus op het Aka-feest.*

*Gij hebt Uw arm opgeheven ²⁰in de tempel van Ptah * op de dag van het feest van het ophangen des hemels.*

*Gij schrijdt over de aarde tezamen met Hedjhotep * op de dag van de zon xxxxx.*

*Gij trekt door de schuilplaatsen van Waset ²¹tezamen met hem * wanneer zijne majesteit gaat naar de kapel van xxxxx.*

*Tot U wordt vader gezegd onder de kinderen van de familie * wanneer de meesteres des hemels in haar huis is gekomen.*

²²Gij ontvangt een kleed van hem naar de aard van . . . Al het overige onvertaalbaar.

*Gij legt U ter ruste en brengt de nacht door in ²³de tempel van Moet * op de dag van het feest van Renenoetet.*

*Gij waakt des nachts in de tempel van het rustbed * op de dag van het baren van Moet.*

*Gij hoort het geluid van ²⁴het gejubel van de zijde der goden en der barenden * wanneer de zon ten tweeden male in Thebe opgaat.*

Gij schrijdt ijlings voor het jeudige kind uit * wanneer zijne ²⁵majesteit gaat om zijn vaderschap te zien.

Gij vertoeft temidden der bevolking van Thebe * op die dag, waarop hem een offer wordt gebracht.

Uw ziel vliegt naar Thebe, Uw gestalte is ²⁶heerlijk * op de dag van het Mesper-feest in de eerste maand van de zomer.

Gij treedt binnen met de binnentredenden, Gij gaat uit met de uitgaanden * in volmaakte heerlijkheid, in zijn tempel.

Gij aanschouwt de arbeid, ²⁷die (zelfs) door de mystagoog in haar xxxxx niet gekend wordt * zonder dat men het ziet of hoort.

Gij hoort het geweeklaag van de vetgemeste * bij xxxxx zeer veel in zijn tempel.

²⁸Gij verneemt de stem van Chenti-n-irti, wanneer zijn beide armen aan de harp zijn in Koos * bij het bespelen van zijn instrument.

Het geluid van de kreten zijner dienaren bereiken ²⁹Uw oren * bij het opvoeren van het rituaal op de middag.

Gij betreedt de trap van de achet der eeuwigheid, * Gij aanschouwt de ziel, groot aan ontzag, in haar xxxxx.

³⁰Gij ziet de tentvormige god in zijn eerste gestalte * Osiris in de vorm, waarin hij in de lijkenkamer ligt.

Uw arm wordt niet afgeweerd, Uw schreden worden niet teruggehouden * uit ³¹Karnak in haar volle uitgestrektheid.

Gij ziet de stier zijner moeder, getooid met zijn kronen * wanneer hij naar buiten gaat op de dag van het Pesedjentioe-feest.

Gij brengt de dag door in gejuich IV¹ in de tempel van Iat-weret * op die dag van het vastknopen van de pees.

Gij brengt een offer tezamen met de godin, * op de dag van het kauwen der ²vruchten.

Gij verjongt U van de ene tijd tot de andere * op die dag, waarop Uw moeder U baart.

Uw jaren zijn talloze, zonder ophouden tot in eeuwigheid * in de vierde zomermaand, op de dag van het uitgaan ³ van Sothis, meesteres van het begin des jaars.

Gij aanbidt Moet, wanneer de oergoden tot haar zingen * bij het gejubel aan het einde des jaars.

Gij stelt U op ⁴van verre buiten haar tempel * wanneer hare majesteit uitgaat om haar stad te beschermen.

Gij ruikt het vettige van geiten en varkens * wanneer ⁵Sechmet en haar beulen bevredigd worden.

Gij legt U te rusten onder Noet, wanneer de Heh-goden van Amon tot haar roepen * in de nacht van de dag van het Befen-feest.

Gij hoort ⁶het geluid van het gejuich bij de geboorte van Osiris * op de dag van de reine stier in zijn veld.

Gij gaat zitten in ledigheid met de sterren des hemels * zonder dat xxxxx, waarvoor Gij op Uw ⁷hoede moet zijn, voorbij gaan.

Gij xxxxx met Uw mond tezamen met de lichtende in Thebe * er is geen inspecteur, wien Uw woorden worden overgebracht.

Gij ziet zijn gelaat, verheugd en ⁸in blijdschap iedere dag * „Welkom, welkom”, zegt zijn gevolg.

Wanneer Gij nederdaalt als zalige, is zijn lof voor U * Uw schreden worden niet afgeweerd van zijn geheime zetels.

⁹Gij gaat rond in de hallen der bescherming * de vertrekken van de plaatsen hunner heren.

Tot U worden de bloemen van Chenti-amentioe gebracht * de resten ¹⁰door wijlen Onnophris overgelaten.

De deurvleugels van Ra-weri worden voor U geopend * Uw arm wordt niet afgeweerd door de god op zijn berg.

Gij gaat uit naar de oerheuvels * Gij begeeft ¹¹U naar de tempels * Gij omcirkelt de geheime zetels.

Gij schrijdt voorwaarts door Rostau * Uw schreden zijn breed in de dodenstad.

Gij treedt binnen in de aarde, ¹²Geb opent zich voor U * Gij gaat binnen in het hol onder de isjed-bomen.

Gij nadert tot de god, die in zijn graf rust * zijn heerlijk beeld rust op ¹³zijn xxxxx.

Gij vaart over aan het sleeptouw van de heer van Sjabti * hij geeft U offerspijzen op de voorplecht van zijn veerschip.

Gij daalt neer op aarde ¹⁴aan de oever van Nedit * Gij wandelt in Sedjfat.

Waarheid van stem wordt U gegeven op de oerheuvel, waarop de beide broeders bevredigd werden * beslist wordt overeenkomstig Uw ¹⁵pleidooi in Hesret.

Uw lichaam wordt gereinigd in Ro-andjet * Uw leden gezuiverd in de vijver der kikvorsengodin.

De poorten van de achet ¹⁶der onderwereld worden voor U geopend * Gij nadert in vrede tot de oerheuvel van Osiris.

Gij staat op Uw voeten op de xxxxx van de Nesjmet-bark * Gij gaat rond de oever van de temenos van Pega.

¹⁷Gij daalt neer als ziel, Gij vliegt op als Ba-werk * op de rietstengels van de tuin in het oerwater.

Gij gaat uit uit Pe en dringt door tot ¹⁸Heliopolis * Uw zetel is goddelijk in Oesjem.

Uw hoofd wordt geschoren, Uw nagels bevestigd * door ⁴³) Doeawer in het huis van de hoofddoek.

Uw lichaam wordt ¹⁹omhuld, Uw leden bijeengeraapt * door de grote Satis, in het huis van de vrouwelijke boomstronk.

Gij komt in deemoed en bereikt de tempel van de kampstier * Uw ka ²⁰daalt neer op de oever van Pe.

Gij brengt de dag door op de randen van de velden van Osiris * de poelen doorschrijdende in de oerheuvel van de groene planten.

²¹Gij brengt de nacht door terwijl Gij slaapt in de tempel van de leider der mysteriën * Uw xxxxx is xxxxx in de tempel van het natron.

U groeten de zielen van Nechen van Sae-²²Ahaoei * U looft de grote godin op de oerheuvel der kruiken.

Gij hebt U op aarde geroerd op de feesten en vastgestelde tijden * op de dagen van het grote Peret-feest.

43) Voor de constructie wijst ons Prof. Dr. A. DE BUCK op § 227,5 in A. H. GARDINER's *Egyptian Grammar*, Oxford 1927.

²³Gij ziet de ritualen bloeiend op hun tijd * Gij aanschouwt de liturgieën op hun bepaald ogenblik.

Gij wordt binnengeleid bij de god, verheven van ²⁴gestalte! * op zijn schone feest der epifanie.

Gij ziet zijn lichaam voorzien van zijn bekleedsels * op zijn tweede dag en op zijn derde dag.

Gij legt U ter ruste onder ²⁵Noet, met de goden en godinnen * in die nacht van het werpen ter aarde.

Gij aanschouwt de oude, uitgegaan uit de buik zijner moeder * op de dag van de reine stier in zijn veld.

²⁶Gij begeeft U naar de vallei met de staf van wijlen Onnophris * in de nacht van het Befen-feest.

Uw schoonheid wordt opgekweekt met de kinderen ²⁷van Geb * in de dagen van het versnellen der geboorte.

Gij verenigt U met de enneade xxxxx xxxxx xxxxx * xxxxx xxxxx xxxxx xxxxx.

²⁸Een kaars wordt voor U aangestoken in tegenwoordigheid van Wabti * in de nacht van het begin des jaars.

Gij hoort het gejammer der vijanden in de hal * in de ²⁹nacht bij het verschijnen van de dageraad.

Gij treedt binnen bij Re met de majesteit van Osiris * op de dag, waarop zijn kinderen hem dragen.

Uw ka verbindt zich met ³⁰de edelen en vorsten * op die dag van het zijn der tijden.

Gij zijt bevredigd door de offerdelen van de geslachte stier * ³¹op de dag, waarop hem de genadeslag wordt toegebracht.

Gij kust de alleenheerser, wanneer hij als koning verschijnt * op die dag van het feest der eeuwigheid.

Gij ontvangt offergaven en eet offerspijzen * ^{V1}op de dag van het feest der immerdurende tijd.

Water wordt voor Uw ziel geplengd op de dag van het offeren * door Uw nakomeling, die op Uw zetel gezeten is.

Gij gaat uit op zijn stem op de dag van het dodenoffer * naar Uw uitspraken ²wordt geluisterd op de dag van het Wag-feest.

Gij ziet de grote god, wanneer hij in Djed aankomt * op de xxxxx in Abydus.

Gij eet gebak, Gij drinkt ³bier * op de dag van het feest van Thot.

Gij neemt Uw plaats in in het godenschip * op die dag van het uitschudden van het koren.

Gij vaart met de zaligen naar ⁴het westen over * op de dag van het verschijnen van het diadeem.

Gij hebt de macht over Uw voeten bij het op en af gaan * op de dag van het feest der doden.

Gij vaart uit van Busiris, Gij zeilt zuidwaarts naar This * op de dag van het bevel ⁵tot het feestvieren.

Gij komt aan bij Uw zetel met de geheimzinnige zaligen * op de dag van het feest der dronkenschap.

Gij wordt ondervraagd naast de weduwe * ⁶op die dag van het afweren van Orion.

Gij aanbidt de god op zijn rustbed, wanneer hij straalt in zijn tempel * op die dag van het verwarren der woorden.

*Uw arm is scherp ⁷tot het opstandig maken(?) der vogels * op de dag van het grijpen der vijanden.*

*Gij richt Uw blik tot het aanschouwen van de grote god, * in die nacht, waarin men geen geweest kent.*

*Gij wordt kameraad ⁸met de volgelingen van Osiris * op de dag van het sidderen van Geb.*

*Gij leidt het feest van de overste van de hof * in de grote poort van de heer der stilte.*

*Gij komt aan ⁹de oever vóór het goddelijk kleed * op de dag van het feest van de lichtende god.*

*Gij aanschouwt de schoonheid van de heer der offeranden * op de dag van de vorst van Egypte.*

*Gij hoort ¹⁰het geklaag in de mond der xxxxx * op de dag van het nest van het kleine water.*

*Gij verneemt het aanheffen der klaagliederen door de beide vriendinnen * in de dagen van ¹¹het inspecteren van de lijkenkamer.*

*Gij ziet Anubis, terwijl zijn armen rusten op zijn werk * op de dag van het xxxxx van het lichaam.*

*Gij begeeft U naar de tuin voor Remenet * in die ¹²nacht van het zich ter ruste leggen in het veld.*

*Gij komt achter haar, wanneer zij naar haar stad gaat * op de dag van het naar buiten gaan.*

*Gij voltooit de tochten, ¹³uitgaande en terug kerende * zwerfende achter de paleizen.*

*Uw ziel springt naar de oever te Nedjit * op de dag van het grote feest van het bekleeden van het hoofd.*

*Gij hoort ¹⁴het geluid van het gejammer der beide klagende valkenwijfjes * op de dag der grote epifanie.*

*Gij dient de oude godin, wanneer zij de oever betreedt * in die nacht van ¹⁵het slapen op het domein.*

*Gij gaat rond haré majesteit, wanneer zij terugkeert van de kade * in die nacht van het zoeken van de vermoeide van hart.*

*De beide armen van de gloed ¹⁶worden voor U gemaakt * in de nacht van het verlichten van de goddelijke weg, in het duister.*

*Gij hoort het xxxxx van de dag der groenten * in de hof van de goddelijke stad.*

*¹⁷Gij aanschouwt de vrouw van de Enige in de acacia's * de beide godinnen, die de zaligmakende spreuken reciteren aan de poort van de lijkenkamer.*

*Gij verzadigt U aan de rouw van de wenende * ¹⁸Uw ziel leeft van het zingen der klaagteksten.*

*Gij verneemt het geweeklaag in de mond dergenen, die de maat slaan * wanneer zij tot U jammeren ¹⁹onder het spelen der harpteksten.*

*Uw beide oren horen het riet dat fluitspeelt * buiten het graf in de necropool.*

*Gij ziet ²⁰de zangers al zingende gaan * de klagers al klagende staan.*

*Gij ziet het volk met gebonden hoofd * de scharen ²¹met een band aan hun keel.*

*Gij ziet de ouden in het blauw gekleed * de jongen, die rood hebben aangelegd.*

*Gij ziet ²²de verdedigers bekleed met gele gewaden * de beschermvrouwen, die het Kmatikleed hebben aangetrokken.*

*Gij ziet de mannen met stof ²³aan hun vlees * de vrouwen gezalfd met koele vloeistof.*

*Gij ziet hun ogen xxxxx xxxxx xxxxx * hun stem is hees(?) ²⁴en stoot jammerkreten uit.*

*Gij hoort de xxxxx der tempels * rondgaande en zoekende in de straten.*

*Gij vindt de bestaanden hongurig wakend * de bewoners der aarde, ²⁵die zich dorstig ter ruste leggen.*

*Gij vliegt als Ba-werk op de ontoegankelijke aroe-bomen * op de dag van het uitgaan ²⁶des hemels.*

*Het gelaat der ganse Enneade opent zich voor U * op die dag van het bereiken van het braken.*

*Uw ka is bloeiend gemaakt op hun offertafels * ²⁷op het feest van het optooien hunner altaren.*

*Uw naam wordt genoemd vóór de goddelijke dienaren * wanneer offers gebracht worden aan hen, die in het westen zijn.*

*Voor U worden alle ceremonieën ²⁸ van de lijkenkamer opgevoerd * op de dagen van het openen van het huis.*

*Gij ziet de Imi-oet-priester, die zijn werk geheel alleen verricht * op de dag van het praepareren van de mummie.*

*²⁹De dodengave wordt U gebracht uit de offers van Osiris * op de dag van het Wag-feest van de grote god.*

Koeken worden U gebracht bij Hathor op de dag van het Wag-feest van de begraafplaats.*

*³⁰Gij gaat uit om te zoeken met de zes goden * op de dagen van het aanvoeren van bedwelmende drank.*

*Gij hebt Horus geprezen op de rug van het rund * ³¹op de dag van het strijdros.*

*Gij daalt af naar de heilige terreinen, wanneer de bomen worden vastgesteld * op het feest van de vorstin.*

U worden offers gebracht naast, enz.

B. H. STRICKER

OSIRIS EN DE OBELISK

Het reliëf, afgebeeld op de tegenover deze bladzijde liggende plaat V, is oud museumbezit en werd ten behoeve onzer instelling in het jaar 1829 door Kolonel J. E. HUBERT op diens derde reis van de Heer PAPANDRIOPULO te Livorno aangekocht (H III CCCC 5). Het is reeds enige malen beschreven. In de *Description Raisonnée des Monumens Egyptiens du Musée d'Antiquités des Pays-Bas*, Leiden 1840, vermeldt C. LEEMANS, die in de linkerfiguur trekken van overeenkomst met de Griekse hermen van Priapus meende te bespeuren, het op blz. 300 onder het nummer V 128. P. A. A. BOESER heeft het opgenomen in zijn *Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden, Egyptische Afdeeling*, Leiden 1907, op blz. 74 onder nummer E I 135, en vervolgens met afbeelding gepubliceerd in de *Beschrijving van de Egyptische Verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden, deel VII, de Monumenten van den Saitischen, Grieksch-Romeinschen, en Koptischen Tijd*, 's-Gravenhage 1915, onder nummer 25, op blz. 9 en plaat XVII. Over de identiteit van PAPANDRIOPULO is ons niets bekend. Hij leverde vijf kleine reliëfs, in laatstgenoemd werk beschreven en afgebeeld onder de nummers 12, 24, 25, 27 en 29, vgl. de bladzijden 5 en 9 en de platen XV, XVII en XVIII. Zij stammen alle klaarblijkelijk uit de Graeco-Romeinse periode. Het nummer 24 is vervaardigd van de inferieure soort kalksteen, die, zo wij ons niet vergissen, typisch is voor de omgeving van Alexandrië.

Het stuk, dat een hoogte heeft van 35 cm. bij een breedte van 25 cm. en 10¼ kilogram weegt, is bijna evenwijdig aan de gelaagdheid van de steen uitgehouwen. In de vier doorsneden, die wij hebben laten vervaardigen, afb. 5, geeft de arcering nauwkeurig de richting dezer gelaagdheid aan. Zaagsporen aan de zijden en bovenkant, bijtelsporen aan de onderzijde, geschuurde plekken aan de achterzijde en de excentrische plaatsing der figuren wijzen erop, dat wij hier te doen hebben met een fragment van een groter reliëf, daar willekeurig en scheef uitgehouwen, dus niet met een zelfstandige stèle. Als stèle zou het voorwerp ook weinig dienstig zijn. Er zijn geen inscripties, de voorstelling wijkt af van alwat ons uit enige periode der Egyptische geschiedenis bekend is. Men ziet, in half-reliëf uitgesneden, links een mummie, rechts een obelisk op een voetstuk, waarboven een menselijk, helaas zeer beschadigd gelaat, gekroond met de uit een muts en twee veren bestaande Atef-kroon van Osiris, de gehele groep zonder een spoor van kleuring. Het reliëf moet uit zeer late tijd stammen, uit de Hellenistische of zelfs de Romeinse periode. De obelisk en het hoofd kunnen desnoods voor faraonisch doorgaan, de mummie met het ronde en ongedekte gelaat, de uitgeboorde oog- en mondhoeken, de zonderlinge halsanzet, de hartvormige romp, het op onbeholpen en voor LEEMANS misleidende wijze aangebrachte handenpaar, de dunne en afzonderlijk getekende beentjes, kan dit beslist niet. De steensoort, waaruit het stuk vervaardigd is, wordt ons in de volgende termen¹⁾ beschreven: „Een fijnkorrelige zandsteen, hoofdzakelijk bestaande uit goed afgeronde kwartskorrels, waarin enige donkere componenten, vrijwel uitsluitend biotiet. De rangschikking der korrels duidt op een zwak ontwikkelde gelaagdheid.”

Hoe moeten wij de voorstelling van dit eigenaardig reliëf verklaren? Het is een raadsel,

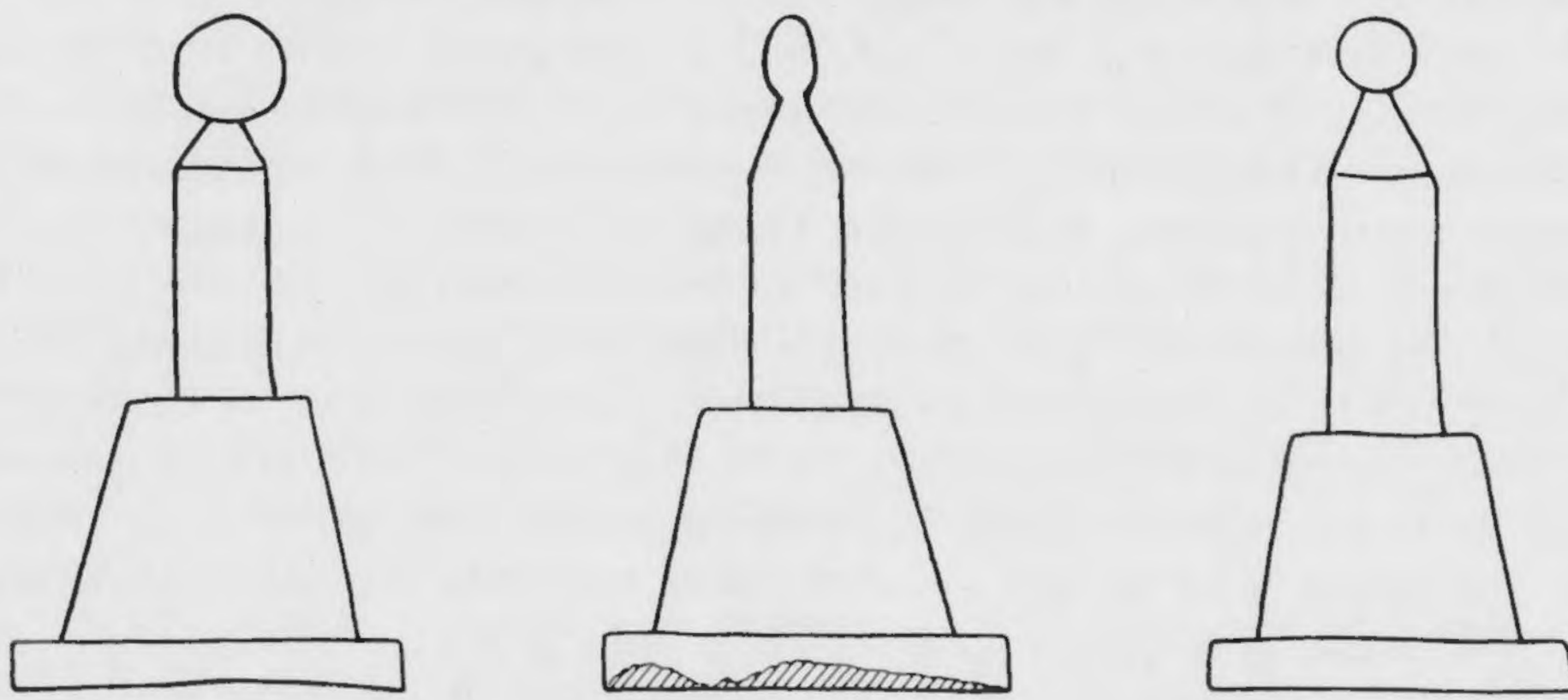
1) Expertise van Dr. A. BROUWER, Conservator, Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie, Leiden.

OSIRIS EN DE OBELISK

waarover wij ons dikwijls het hoofd hebben gebroken. Tot op heden is het ons niet mogen gelukken, de bedoeling van de scène te doorgronden. Maar, moeten wij in de hoofdzaak verstek laten gaan, wij menen toch wel iets van de voorstelling te begrijpen. Dat weinige doen wij hier volgen, beginnen wij met de obelisk.

Obelisken zijn monumenten, die evenals de pyramiden op de meest imposante wijze in de archaeologische nalatenschap van het oude Egypte vertegenwoordigd en daardoor ook aan een ieder bekend zijn, doch zich, zo goed als deze, aan alle waarneming onttrekken, wanneer men poogt, hen vanuit de theologische gezichtshoek te bezien. Eventuele praehistorische prototypen daargelaten, treffen wij hen voor het eerst aan in de zonneheiligdommen van het Oude Rijk²⁾. Deze werden opgericht door de pharaonen van de Vde dynastie, uit de stad Heliopolis afkomstig, en bevonden zich alle op de begraafplaats der hoofdstad Memphis, bij het huidige Aboe-Sier. Er waren er zes. Van vier is weinig meer dan de naam bekend, de beide andere waren gebouwd door de pharao's Oeserkaf en Nioeserre. De ruïnes van het heiligdom van Oeserkaf werden in het jaar 1910 beschreven als lonend tot onderzoek³⁾, doch liggen nog onberoerd.

Afb. 4. Het zonneheiligdom

De zonnetempel van Nioeserre werd in het begin dezer eeuw opgegraven door een Duitse expeditie⁴⁾. Daar het gebouw tot steengroeve had gediend, bleek reconstructie slechts mogelijk onder vergelijking met afbeeldingen dezer heiligdommen in de hiërogliefiek. Wij geven hier een drietal zulker weer⁵⁾, voorkomende in de te Brussel bewaarde mastaba van Neferirtenef uit dezelfde periode, afb. 4. Op het hiëroglifisch karakter moet uitdrukkelijk gewezen worden, daar de hiëroglifische schrifttekens aan bepaalde vormverhoudingen gebonden zijn en er in hen dus vertekeningen kunnen optreden, die in een vrij reliëf vermeden waren geworden. Was de obelisk werkelijk zo kort en breed als hier aangegeven? De architect der expeditie, L. BORCHARDT, heeft het al aarzelend aangenomen. De obelisk stond naar diens berekeningen op een reusachtig voetstuk, 20 meter hoog, en was vervaardigd uit kalksteen, niet monolieth, doch samengesteld uit blokken. Meer kon uit de aanwezige resten niet opgemaakt worden. Of

2) K. SETHE, *Die Heiligthümer des Re^c im Alten Reich*, Z.Ä.S. XXVII, Leipzig 1889, blz. 111-117.

3) L. BORCHARDT, *Das Grabdenkmal des Königs Sa^hu-Re^c, deel I, der Bau*, Leipzig 1910, blz. 149/150.

4) F. W. VON BISSING, *Das Re-Heiligtum des Königs Ne-Woser-Re*, deel I-III, Berlijn 1905-1928.

5) Naar photographieën, ons welwillend ter beschikking gesteld door de Heer A. MEKHITARIAN. In B. VAN DE WALLE's publicatie, *Le Mastaba de Neferirtenef*, Brussel 1930, komen de hiërogliefen voor op de bladzijden 53, 57 en 71.

de schacht bekleed was, een inscriptie droeg, hoe de spits gevormd was, het bleef alles in het duister. Staande op zijn voetstuk vormde de obelisk het middelpunt van een uitgebreid tempelcomplex, waarin hij als voornaamste heiligdom aanbeden werd. Talloze fragmenten van wandreliëfs werden bijeengelezen, betrekking hebbende op de plechtigheden van het Hebsed-feest, het grote feest, dat door de pharao bij zijn dertigjarig regeringsjubileum placht te worden gevierd, bij welke gelegenheid de tempel dus moet zijn opgericht⁶⁾. Vergelijkt men de afbeeldingen van de obelisk onder afb. 4 met die, voorkomende op het hier behandelde Leidse reliëf, dan zal men moeten toegeven, dat de gelijkenis een treffende is.

De oprichting van een geïsoleerde obelisk is in later tijd nog één maal voorgekomen. Het exemplaar, dat heden te Rome voor het Lateraan staat, is door Thotmes III achter de grote tempel van Amon te Karnak en in de as daarvan alleenstaand opgesteld. Daarvóór bouwde hij of zijn opvolger een kleine kapel, die door Ramses II en Ptolemaeus VII zodanig werd doorgetrokken, dat de obelisk de plaats van het allerheiligste kwam in te nemen⁷⁾. Alle overige exemplaren, en zekerlijk die van enige betekenis, zijn dubbel geweest en stonden aan de ingang des tempels. De obelisk was nu niet langer centrum van het heiligdom, doch was daarbuiten opgesteld⁸⁾, voor de pylonen⁹⁾, bij de voorhof¹⁰⁾. Het gebruik wordt reeds genoemd in de Pyramideteksten¹¹⁾, het oudst bekende voorbeeld, het obeliskenaar van Sesostris te Heliopolis¹²⁾, dateert uit het Middenrijk. Onder de regering der XVIIIde dynastie ontwikkelen zich de exemplaren, veelal opgericht in de steden Thebe en Heliopolis, tot reusachtige afmetingen, een hoogte reikend tot 40 meter, een gewicht reikend tot 1000 ton. De obeliskenaar der Ramesiden in de nieuwe hoofdstad Tanis zijn reeds kleiner¹³⁾. Dan nemen aantal en afmetingen snel af. In de Saïtische en Perzische periode komt de obelisk nog voor¹⁴⁾ en het is Heliopolis, waar de grootste exemplaren opgericht worden¹⁵⁾, maar elders is hij nog slechts enige meters hoog. Onder de Ptolemaeën is hij, met uitzondering van het obeliskenaar te Philae¹⁶⁾, verdwenen¹⁷⁾. De obelisk is in al deze gevallen steeds monolieth¹⁸⁾, vervaardigd uit een enkel

6) F. W. VON BISSING en H. KEES, *Untersuchungen zu den Reliefs aus dem Re-Heiligtum des Rathures*, deel I, *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Philologische und Historische Klasse*, deel XXXII, München 1922, Abh. 1, en aldaar vermeld ouder werk.

7) G. LEFEBVRE, *Mélanges Charles Picard*, deel II, Parijs 1949, blz. 586-593; P. BARGUET, A.S.A., deel L, Caïro 1950, blz. 269-280, en *Revue Archéologique*, deel XXXVII, Parijs 1951, blz. 1-4; CH. DESROCHES-NOBLECOURT, A.S.A., deel L, blz. 257-267, en *Revue Archéologique*, deel XXXVII, blz. 5-13. Voor de geïsoleerde obelisk te Edfoe, zie hieronder, blz. 47, noot 147.

8) K. SETHE, *Urkunden der 18. Dynastie*, Leipzig 1905-1906, blz. 93,6, 357,5, 642,12.

9) SETHE, *op. laud.*, blz. 365,4; W. M. FLINDERS PETRIE, *Six Temples at Thebes*, Londen 1897, pl. 12,25. Obeliskenaar voor een tempelmodel op de heilige bark van Amon, *ibid.*, pl. 12,19.

10) Ammian. Marcellin., *Res Gest.* XVII 4,12; O. MARUCCHI, *Gli Obelisch Egiziani di Roma*, Rome 1898, blz. 57. Bij de zuilenzaal: SETHE, *op. laud.*, blz. 365,3, 374,11.

11) Pyr. 1178a.

12) B. PORTER en R. MOSS, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*, deel IV, Oxford 1934, blz. 60.

13) Litteratuur over al deze exemplaren in de in vorige noot vermelde bibliographie.

14) MARUCCHI, *op. laud.*, blz. 115; J. H. BREASTED, *Ancient Records from Egypt*, Chicago, 1906/7, deel IV, blz. 499, § 980; blz. 500, § 982; *Guide to the Egyptian Galleries, Sculpture*, Londen, Brits Museum, 1909, blz. 247, onder no. 523 en 524. Vgl. Plin., *Natur. Hist.* XXXVI 71.

15) Plin., *Natur. Hist.*, XXXVI 67; MARUCCHI, *op. laud.*, blz. 104.

16) PORTER en MOSS, *Bibliography*, deel VI, Oxford 1939, blz. 214.

17) Heroprichting van een ouder exemplaar: Plin., *Natur. Hist.* XXXVI 67. Half legendarisch: Pseudo-Callisthen., *Vit. Alexandr.* I 33.

18) SETHE, *op. laud.*, blz. 366,17-367,2.

steenblok van gewoonlijk roze graniet¹⁹⁾, en staat niet op een verhoogd voetstuk, doch plat op zijn fundering. Op de zijden is oudtijds één, zijn later één of drie verticale rijen hiëroglyphen aangebracht, de spits is onbeschreven of draagt naam en afbeelding van de in de tempel vereerde god en van de koning, die het stuk geplaatst heeft. Deze spits is in haar geheel verguld²⁰⁾, de gaten ingeboord tot aanhechting der gouden platen zijn op sommige exemplaren nog aangetroffen²¹⁾. Het woord goud moet niet al te strict genomen worden, in de Middeleeuwen droop het kopergroen van de spitsen af²²⁾. De reden der bedekking was cultisch, niet aesthetisch, goud was het eigenlijke liturgische materiaal²³⁾. De obelisk is een berg van goud²⁴⁾.

De obelisk in het zonneheiligdom en het obeliskenaar aan de ingang des tempels zijn monumenten des konings. Ook particulieren hebben echter obeliskenaar doen oprichten. De kosten verbonden aan de vervaardiging dezer enorme steenblokken waren voor de enkeling natuurlijk niet te dragen, zodat de exemplaren in dit geval van zeer bescheiden afmetingen zijn en in het algemeen hun hoogte de meter niet overschrijdt²⁵⁾. Zij werden medegegeven in het graf, te beginnen met het Oude Rijk. Sommige hunner waren verbonden met de offertafel, andere stonden paarsgewijze aan de ingang of voor de schijndeur. Meer laat zich over hen voorlopig niet zeggen. Het aantal bewaarde stukken is gering, slechts een enkel daaronder werd in situ aangetroffen en de op de zijden gegraveerde inscriptie behelst gemeenlijk niet meer dan de naam.

Het in vele opzichten belangwekkendst hoofdstuk over de obeliskenaar begint op het oogenblik, waarop in Egypte de heidense godsdienst die hun het aanzijn gegeven had, te gronde gaat. De Grieken legden voor deze monumenten geen belangstelling aan de dag, wij zagen, dat ook de Ptolemaeën zich nauwelijks om hen bekommerden. Die onverschilligheid slaat om in het tegendeel op het oogenblik, waarop Augustus, die het land in het jaar 30 v. Chr. bij het

19) CHAMPOLLION-LÉ-JEUNE, *Monuments de l'Égypte et de la Nubie*, deel IV, Parijs 1838, pl. 320; A. ERMAN, *Z.Ä.S.*, deel XXXIV, Leipzig 1896, blz. 153; SETHE, *op. laud.*, blz. 362,11, 366,17, 642,11,17; BREASTED, *op. laud.*, deel II, § 89, 336; deel III, § 567; deel IV, § 980, 982; CH. KUENTZ, *Obélisques*, Cairo 1932, blz. 56. Van grauwak (*bhn*): BREASTED, *op. laud.*, deel III, § 246; *Guide Brits Museum*, voornoemd, blz. 247, onder nr. 523 en 524; A. LUCAS en A. ROWE, *A.S.A.*, deel XXXVIII, Cairo 1938, blz. 135.

20) Plin., *Natur. Hist.*, XXXVI 69; MARUCCHI, *op. laud.*, blz. 22; SETHE, *op. laud.*, blz. 93,7, 357,6, 362,12, 366,14, 367,8, 374,12, 590,14, 592,15, 642,11. Bedekking met zwart-koper (*bj-km*): *Guide Brits Museum*, voornoemd, blz. 247, onder nr. 523 en 524. De Griekse inscriptie op een der obeliskenaar te Philae in gouden letters: H. H. GORRINGE, *Egyptian Obelisks*, Londen 1885, blz. 139.

21) L. BORCHARDT, *Allerhand Kleinigkeiten*, 1933, blz. 1-11 met pl. 1-5.

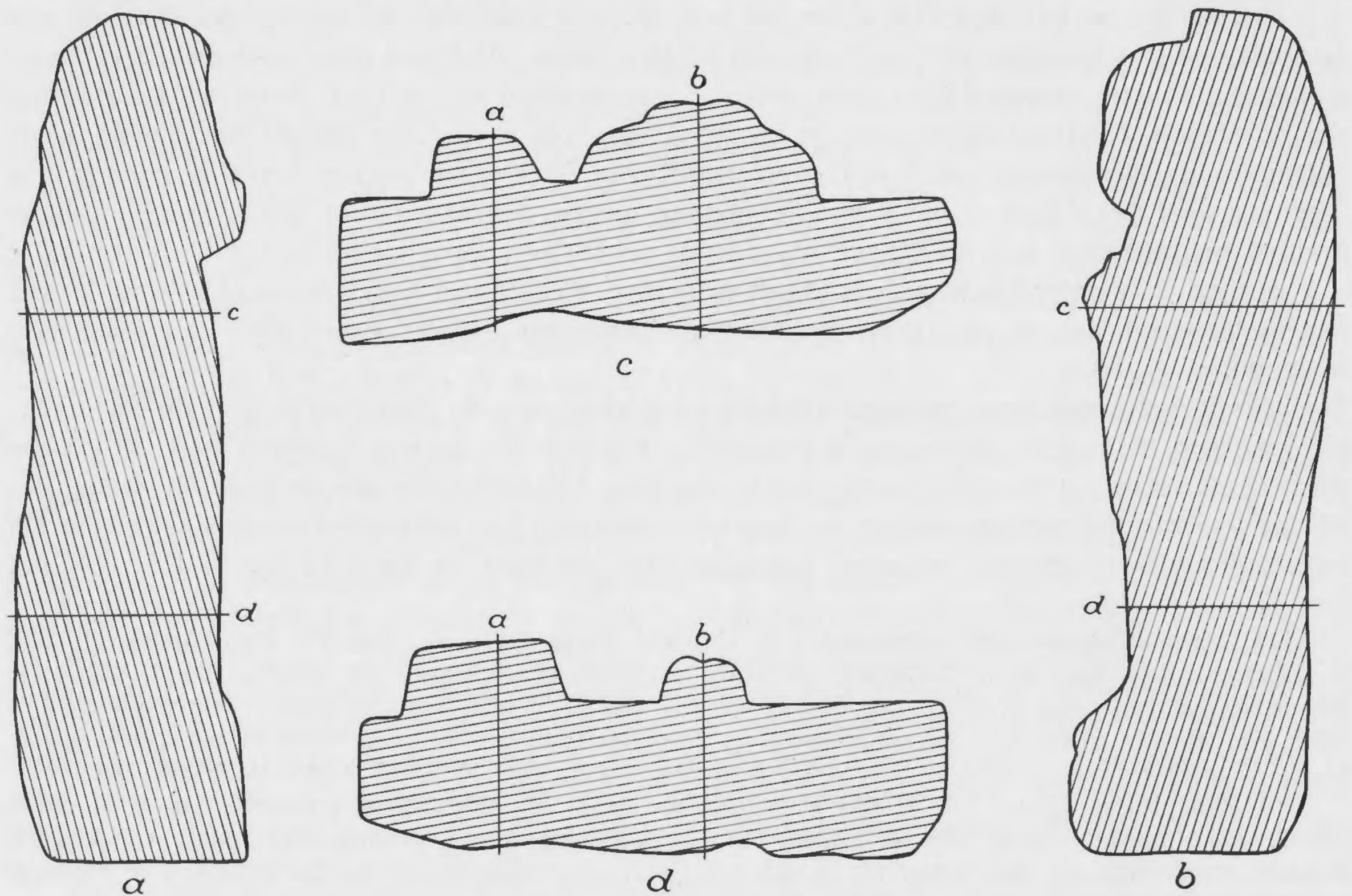
22) G. WIET, *Maqrîzî, El-Mawâ'iz wa'l-Istibâr fi Dhikr el-Khitat wa'l-Athâr*, deel IV, Caïro 1923, blz. 96, noot 2.

23) *Oudh. Med., N.R.*, deel XXXI, Leiden 1950, blz. 82/83.

24) SETHE, *op. laud.*, blz. 365,12, 367,14/15.

25) Exemplaren: E. SCHIAPARELLI, *Museo Archeologico di Firenze, Antichità Egizie*, deel I, Rome 1887, blz. 424, onder no. 1679, blz. 427, onder no. 1680; *Ausführliches Verzeichniss der Aegyptischen Altertümer und Gipsabgüsse, Königliche Museen zu Berlin*, Berlijn 1899, blz. 66, onder no. 7705 en 1146; *Guide Brits Museum* voornoemd, blz. 61, onder no. 693, blz. 216, onder no. 177; F. W. VON BISSING, *Rec. de Trav.*, deel XXXIV, Parijs 1912, blz. 19; H. E. WINLOCK, *J.E.A.*, deel X, Londen 1924, blz. 229; W. WRESZINSKI, *Bericht über die Photographische Expedition von Kairo bis Wadi Halfa, Königsberger Gelehrte Gesellschaft, Schriften, Geisteswissenschaftliche Klasse, Jahr 4, Heft 2, Halle a.S. 1927*, pl. 47; G. JÉQUIER, *Fouilles à Saqqarah, Tombeaux de Particuliers Contemporains de Pepi II*, Caïro 1929, blz. 116; KUENTZ, *op. laud.*, blz. 1-18 en pl. 1-6; G. JÉQUIER, *Fouilles à Saqqarah, Les Pyramides des Reines Neit et Apouit*, Caïro 1933, blz. 4 en 43; H. JUNKER, *Giza XI*, Wenen 1953, blz. 110 met afb. 49 en pl. XIV, b en c (JANSSEN).

Romeinse Rijk inlijfde, te Alexandrië voet aan wal zet. Augustus moet persoonlijk getroffen zijn geweest door de pracht en praal dezer monoliethen, want niet minder dan vier hunner zijn door hem van hun oorspronkelijke standplaats, Heliopolis, naar elders vervoerd, twee naar Alexandrië, waar zij voor het Caesareum, twee naar Rome, waar zij op de Campus Martius en in het Circus Maximus werden geplaatst. De traditie is daarmede geschapen en Augustus' opvolgers op de keizerstroon zetten het werk voort. Wij schetsen het vervolg der geschiedenis onder terzijdelating van enige minder belangrijke stukken²⁶⁾. Caligula deed een exemplaar overbrengen van Heliopolis naar het naar hem genoemde circus, het latere circus van Nero, waar de eerste christenen voor de beesten werden geworpen. Uit Heliopolis kwamen ook de

Afb. 5. Doorsneden van reliëf V 128.

beide exemplaren, die bij de begrafenis van Vespasianus voor het mausoleum van Augustus werden opgericht. Al deze obelisksen waren van oud-Egyptisch maaksel. Zij werden getransporteerd als heiligdommen van een erkende, doch vreemde godsdienst. Intussen had de Egyptische godsdienst te Rome wortel geschoten, een Romeins-Egyptische architectuur ontwikkelde zich en hierin vond de obelisk zijn organieke plaats. Men laat nu geheel nieuwe stukken in

26) Een volledig en systematisch gedocumenteerd overzicht over de Romeinse obelisksen en hun geschiedenis van de hand van A. W. VAN BUREN is te vinden in *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, deel XVII, Stuttgart 1937, op blz. 1708-1714; Te raadplegen zijn ook het reeds geciteerde werk van O. MARUCCHI, de *Bibliography* van PORTER en MOSS, deel VII, Oxford 1951, blz. 409-412, waarin wij de Vaticaanse obelisk tevergeefs gezocht hebben, en A. ERMAN, *Römische Obelisksen*, *Abhandlungen der Königl. Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Jahrgang 1917*, no. 4, Berlijn 1917.

Egypte vervaardigen en daarop in hiërogllyphen de eigen naam inbeitelen. Aldus geschiedde onder de regering van keizer Claudius met de obelisk van Praeneste, die geschonken werden door een particulier. Domitianus, die de uitbreiding van de Egyptische godsdienst te Rome in de hand werkte, deed op de Campus Martius een grote tempel voor de godin Isis bouwen, waaruit tenminste vier der bewaarde exemplaren afkomstig zijn. Een daarvan stamt uit Heliopolis, een andere uit Saïs, de overige zijn Romeins werk. Hij richtte voor Isis ook een tempel op in de stad Beneventum, waarvoor particulieren twee op naam gestelde en heden nog aanwezige exemplaren deden plaatsen. Hadrianus deed een paar vervaardigen voor de cenotaaph van zijn in Egypte gestorven gunsteling Antinoüs. Na de overwinning van het christendom komt aan deze kortstondige bloei der Egyptische godsdienst te Rome een einde en treedt de slotphase in. Met de kennis van het Egyptisch geloof verdwijnt ook die van de betekenis der obelisk en de op hen aangebrachte inscripties, de verering voor de monumenten zet zich om in onverschilligheid en bijgeloof. In de Byzantijnse periode volgen de laatste grote transporten. Constantius II laat een obelisk, de geïsoleerde obelisk te Thebe, overbrengen naar het Circus Maximus, Theodosius doet, eveneens uit Thebe, een andere vervoeren naar Byzantium, waar hij in de hippodroom wordt opgesteld. Heliopolis was blijkbaar uitgeput.

De wijze, waarop de Romeinen de obelisk monteerden, trekt door enige bijzonderheden sterk onze aandacht. Zij plaatsten hen niet plat op de grond, doch boven vier bronzen krabben, ieder ongeveer 900 pond wegend en onder de vier hoeken van het basisvlak aangebracht met de scharen naar buiten uitstekend²⁷⁾. Op zulke krabben stond ook de onder de Ptolemaeën gebouwde vuurtoren op Pharos²⁸⁾, onder enig pharaonisch bouwwerk zijn zij bij ons weten nimmer aangetroffen. Vermoedelijk wèl op oudere voorbeelden teruggaande was een ander gebruik. „Op de spits van de obelisk, vertelt Plinius²⁹⁾, sprekende over het op de Campus Martius opgerichte en als zonnwijzer fungerende exemplaar, plaatste Augustus een vergulde bal, waardoor de schaduw van de top, die zich anders wijd uitgebreid zou hebben, samenge trokken werd, een gedachte hem door het hoofd van een mens ingegeven.” Volgens Ammianus Marcellinus³⁰⁾ werd op de in de Circus Maximus opgerichte obelisk „een bronzen bal, stralend door goudbeslag, aangebracht. Deze werd onmiddellijk daarop getroffen door het hemelvuur, derhalve verwijderd en vervangen door het bronzen beeld van een toorts, eveneens met goudblad overtrokken en schitterend in een laaiende gloed.” Op de obelisk te Byzantium³¹⁾ zag men een „zwarte bronzen dennenappel”, dus wel een afbeelding van de zon met daar uit stekende stralen. Een enkele dezer vergulde kogels is zelfs bewaard, die van de Vaticaanse obelisk, heden in het Museo dei Conservatori te Rome³²⁾, met een doorsnede van 81 cm. en doorboord met pijlgaten, afb. 6. Opvallend is ook de gewoonte, de obelisk te plaatsen in het circus. Voor de mausolea van Augustus en van Antinoüs, en voor de Isis-tempel op het Campus Martius werden obelisk opgesteld naar oud-Egyptische zede. Maar reeds de eerste der uit Egypte getransporteerde stukken werd door keizer Augustus bestemd voor de standplaats, die tot het

27) H. H. GORRINGE, *op. laud.*, blz. 12, 14, 46, 48, 55, 75/76, 102, 108, 114, 116.

28) H. THIERSCH, *Pharos, Antike, Islam und Occident*, Leipzig en Berlijn 1909, blz. 35 en 54.

29) Plin., *Natur. Hist.*, XXXVI 72.

30) Ammian. Marcellin., *Res Gest.* XVII 4,15.

31) Nicet. David, *Vit. Ignat. Constantinop.*, ed. J.-P. MIGNÉ, *Patrologia Graeca*, deel CV, Parijs zonder datum, blz. 549a/b.

32) H. STUART JONES, *Catalogue of the Palazzo dei Conservatori*, deel II, Oxford 1926, blz. 171, met pl. 62, no. 3.

einde der oudheid voor de obelisken gereserveerd bleef, die op de spina, de in het midden van het circus opgeworpen en tot voetstuk voor de godenbeelden dienende stenen wal. De reden, waarom zulks geschiedde, wordt opgegeven door een schrijver uit het einde van de zesde en het begin van de zevende eeuw, Isidorus Hispalensis³³). Deze zegt: „De obelisk wordt pijl genoemd en in het midden van het circus geplaatst, omdat de zon over het midden van de wereld snelt. Want de obelisk, die in het midden tussen de beide eindpalen is opgesteld, duidt het zenith en de top van de hemel aan, welke de zon op het midden des daags aan beide zijden doorschrijdt. Aan de spits van de obelisk is een verguld voorwerp, gevormd als vlam, aangebracht, daar de zon intensieve hitte en vuur in zich sluit.”

Afb. 6. De bal uit het Museo dei Conservatori.

De obelisk is heilig aan de zon. De schrijver Hermapion, uit zijn vertaling ener Egyptische obeliskenscriptie als betrouwbaar bekend³⁴), geeft daarvan de verzekering³⁵), en keizer Augustus deed op de basis der twee door hem naar Rome gevoerde exemplaren de woorden: „Soli donum dedit” inbeitelen³⁶). De schacht geeft een zonnestraal weer, volgens

33) Isidor. Hispal., *Etymolog.* XVIII 31,1/2.

34) A. ERMAN, *Die Obelikenübersetzung des Hermapion, Sitzungsberichte der Königl. Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Jahrgang 1914, no. IX, Berlin 1914.*

35) Als Hermateles (?), apud Tertullian., de Spectacul. 8. Vgl. Ammian. Marcellin., Res Gest. XVII 4,6,12.

36) MARUCCHI, *op. laud.*, blz. 89 en 113.

Plinius ³⁷⁾ omdat de Egyptische termen voor obelisk en voor zonnestraal gelijkkluidend waren. Dat kan, de woorden ³⁸⁾ *thn*, „obelisk”, en *thn*, „zonnestraling”, lijken genoeg op elkander om in later tijd in de uitspraak samengevallen te zijn. Het verband met de zon wordt door de inscripties bevestigd. „De obelisk verlichten de twee landen gelijk de zonnescijf” ³⁹⁾. „Zij worden gezien op beide oevers van de rivier, hun stralen vloeien over de beide landen, de zon gaat tussen hen op, wanneer zij verrijst aan de Achet des hemels” ⁴⁰⁾. „Hun schoonheid nadert tot de hemel” ⁴¹⁾. „Hun spitsen vermengen zich met het firmament” ⁴²⁾. „Hun schoonheid verlicht Thebe” ⁴³⁾. „Zij schitteren in stralen, de tempel van de zon is gevuld met hun luister” ⁴⁴⁾. „De stralen van de god der Achet juichen wanneer zij het monument des konings zien” ⁴⁵⁾. Een Romein noemt hen zelfs de spits der wereld ⁴⁶⁾. Op verband met de zon wijst zekerlijk ook het veelvuldig samengaan van obelisk en aap ⁴⁷⁾, de aap is immers het dier, dat de zon bij haar opgaan begroet. De wijding aan de zonnegod is in het pharaonisch tijdperk echter nimmer direct. In iedere stad is de obelisk opgedragen aan de stadsgod, te Heliopolis gewoonlijk aan Re-Horachte, te Thebe, Tanis en in de Meroïtische steden aan Amon. Als materialisatie Gods inspireerde de obelisk tot profetie ⁴⁸⁾. Bij de spits van een omgevallen exemplaar te Alexandrië legden vereerders zich ter ruste ⁴⁹⁾, naar zich denken laat ten einde daardoor een voorspellende droom te krijgen. Toen dit exemplaar naar Byzantium werd vervoerd, bleef het ook daar voortekenen geven ⁵⁰⁾. De obelisk hadden hun eigen cultus, men bracht hun offergaven, dikwijls als kleine obelisk gebakken broden ⁵¹⁾, en een jaarlijkse post op de begroting van de tempel werd voor hun offerdienst uitgetrokken ⁵²⁾. Een Egyptische pharao ontzag zich niet, zijn eigen zoon vast te binden aan de spits van een exemplaar,

37) Plin., Natur. Hist., XXXVI 64.

38) *Wörterbuch*, V, blz. 326, 15-24, 392,1,18, 393,12,26, 394, tweede woord. Het woord *thn* op de Heliopolitaanse obelisk bij KUENTZ, *op. laud.*, blz. 54, onder no. 4.

39) SETHE, *op. laud.*, blz. 357,7, 374,14.

40) SETHE, *op. laud.*, blz. 362,13-16. Korter: BREASTED, *op. laud.*, deel II, § 890, en KUENTZ, *op. laud.*, blz. 36.

41) BREASTED, *op. laud.*, deel III, § 567. Ingeijks: MARUCCHI, *op. laud.*, blz. 77, en SETHE, *op. laud.*, blz. 374,13.

42) SETHE, *op. laud.*, blz. 365,2. Ingeijks: MARUCCHI, *op. laud.*, blz. 141/142.

43) MARUCCHI, *op. laud.*, blz. 22.

44) MARUCCHI, *op. laud.*, blz. 70, 143.

45) MARUCCHI, *op. laud.*, blz. 79, 142, vgl. blz. 77 en 144. Ingeijks: BREASTED, *op. laud.*, deel II, § 329.

46) Ammian. Marcellin., Res Gest., XVII 4,12.

47) C. W. KING, *The Gnostics and their Remains*, Londen 1864, blz. 208 en pl. 3; PRISSE D'AVENNES, *Histoire de l'Art Egyptien, Atlas*, deel I, Parijs 1878, pl. 62; M. DE ROCHEMONTEIX en E. CHASSINAT, *Le Temple d'Edfou*, deel I, Parijs 1897, blz. 255, 276; G. MASPERO, Z.Ä.S., deel XLVIII, Leipzig 1911, blz. 92; PORTER en MOSS, *op. laud.*, deel II, Oxford 1929, blz. 99; KUENTZ, *op. laud.*, blz. VII; CH. DESROCHES-NOBLECOURT, A.S.A., deel L, blz. 265/6.

48) SETHE, *op. laud.*, blz. 364,15?

49) Julian. Apostat., Epist. 58.

50) Joann. Lyd., de Ostent. 8.

51) *Wörterbuch*, V, blz. 326,23/24.

52) *Ausführliches Verzeichniss* Berlin, voornoemd, blz. 422, de nummers 3573 en 13908; F. W. VON BISSING, *Rec. de Trav.*, deel XXIV, Parijs 1902, blz. 167, deel XXV, Parijs 1903, blz. 184; BREASTED, *op. laud.*, deel II, §§ 563, 572, 890; KUENTZ, *op. laud.*, blz. 13 en pl. 5; CH. DESROCHES-NOBLECOURT, *loc. cit.*, blz. 265.

dat moest worden opgericht⁵³), en groot was ook de verering, die vreemde vorsten voor de voorwerpen betoonden. Cambyses liet de stad Heliopolis verwoesten, doch spaarde de obelisk (54). Augustus durfde een exemplaar uit het allerheiligste van de tempel niet van zijn standplaats weg te nemen⁵⁵) en voorzag de door hem wel weggevoerde stukken schielijk van een wijding⁵⁶).

De oprichting der obelisk geschiedde op bevel Gods⁵⁷), die het volvoeren van deze vrome daad in de oertijd aan de mensheid als plicht had opgelegd⁵⁸). Het bevel kon gegeven worden in een droom⁵⁹). Er was gewoonlijk echter ook een uitwendige aanleiding, de viering van het Hebseid-feest⁶⁰), waarbij de naam des konings op de bladeren van de *išd*-boom te Heliopolis werd geregistreerd⁶¹), de vreugde over een behaalde overwinning⁶²) of over de genezing van een ziekte⁶³), de rouw over een sterfgeval⁶⁴) en, van de zijde van particulieren te Rome, de vreugde over de behouden terugkeer des keizers⁶⁵). Men had met de oprichting een dubbel oogmerk, enerzijds de bevestiging van de naam, anderzijds de vernietiging van de vijanden daarvan. De obelisk, die in enige gevallen een eigen naam droeg⁶⁶), verleende aan de op hem geschreven naam des konings een transcendent karakter. „Zijn naam reikt tot aan de hoogte des hemels, het ontzag voor hem strekt zich uit zo ver als de stralen der zon,” heet het op een exemplaar⁶⁷). Op een ander⁶⁸) bezegelt men het voortbestaan van de naam met een cosmische eed: „Zo waar de hemel is, zo waar is ook Uw monument en Uw naam, bestendig gelijk de hemel.” Het is een werk van piëteit, wanneer de zoon een onvoltooide obelisk des vaders opricht⁶⁹). Bevestiging van de naam des konings is echter niet anders dan bevestiging van de cosmische orde, en deze moet, krachtens het dualisme der Egyptische godsdienst niet slechts met positieve, doch ook met negatieve middelen bewerkstelligd worden. Op iedere

53) Plin., Natur. Hist., XXXVI 66.

54) Plin., Natur. Hist., XXXVI 66.

55) Ammian. Marcellin., Res Gest. XVII 4,12/13.

56) Zie hierboven, blz. 38, noot 36.

57) SETHE, *op. laud.*, blz. 363,7,11.

58) SETHE, *op. laud.*, blz. 363,3,5; Oprichtingsscène: DE ROCHEMONTEIX en CHASSINAT, *op. laud.*, deel II, Caïro 1918, blz. 94 en pl. XLj; M. PILLET, A.S.A., deel XXIII, Caïro 1923, blz. 122 en pl. V. idem, naar Heliopolitaanse ritus: G. MÖLLER, Z.Ä.S., deel XXXIX, Leipzig 1901, blz. 72 en pl. IV.

59) Plin., Natur. Hist., XXXVI 64.

60) CHAMPOLLION-LE-JEUNE, *op. laud.*, deel IV, pl. 320; MARUCCHI, *op. laud.*, blz. 32, 65, 72, 94, 145; SETHE, *op. laud.*, blz. 93,11, 359,1, 587,9, 590,15, 591,6; ERMAN, *Obeliskensübersetzung des Hermapion*, blz. 264/265.

61) CHAMPOLLION-LE-JEUNE, *op. laud.*, deel IV, pl. 320; SETHE, *op. laud.*, blz. 93,11, 358,14, 591,16; KUENTZ, *op. laud.*, blz. 54 onder no. 3, rechts.

62) Ammian. Marcellin., Res Gest., XVII 4,6; SETHE, *op. laud.*, blz. 641-643.

63) Herodot., Hist. II 111; Diodor. Sicul., Bibl. Hist., I 59; Plin., Natur. Hist., XXXVI 74; Isidor. Hispal., Etymolog. XVIII 31,1.

64) ERMAN, *Römische Obeliskens*, blz. 24 en 34. Vgl. Plin., Natur. Hist., XXXVI 68.

65) A. ERMAN, Z.Ä.S., deel XXXIV, blz. 158.

66) KUENTZ, *op. laud.*, blz. 54, onder no. 2.

67) ERMAN, *Römische Obeliskens*, blz. 24. Vgl. CHAMPOLLION-LE-JEUNE, *op. laud.*, deel IV, pl. 320; MARUCCHI, *op. laud.*, blz. 59, 77, 142, 146; SETHE, *op. laud.*, blz. 366,15. De obeliskensinscriptie ingesloten door de tekens voor „hemel” en „aarde”: V. SCHMIDT, *Sarkofager, Mumiekister, og Mumiehylstre i det Gamle Aegypten, Typografisk Atlas*, Kopenhagen 1919, blz. 49, no. 284. Vgl. Corp. Herm. XVIII 16.

68) CHAMPOLLION-LE-JEUNE, *op. laud.*, deel IV, pl. 319. Vgl. SETHE, *op. laud.*, blz. 365, 14-366,16.

69) MARUCCHI, *op. laud.*, blz. 23/24, 33/34; SETHE, *op. laud.*, blz. 358,4-10, 359,16-360,2.

obelisk komt in enigerlei formulering een passage voor, vermeldende, dat de vijanden des konings onder diens voeten liggen. Iedere obelisk is dus tevens garantie van de suprematie van Egyptische koning en godsdienst; door de oprichting ervan wordt het heiligdom of de stad „gereinigd” 70). Het is wellicht uit deze overweging, dat nog keizer Nero, teruggekeerd van een veldtocht in Griekenland, de door hem behaalde krijgsbuit naar het circus laat brengen en daar aan de voet van de obelisk doet opstapelen 71). Men is ook geneigd te denken aan de krabben, waarop te Alexandrië en te Rome de obelisk rusten en deze te houden voor personificaties van het kwaad, als schorpioenen en schildpadden, al is van de symboliek van de krab in Egypte niets bekend. De Romeinen meenden, dat de inscripties op de obelisk geloften des konings inhielden 72) of uiteenzettingen omtrent de werking der natuur 73).

Het reliëf, dat wij in dit artikel bespreken, veronderstelt een betrekking als door ons in de titel aangeduid. Het hoofd met de Atef-kroon balancerend boven de spits van de obelisk kan niet anders worden geduid dan als hoofd van Osiris. Van zulk een betrekking tussen Osiris en de obelisk is echter weinig gebleken. Een vermelding van de god Osiris vonden wij slechts op het exemplaar, door Hadrianus te Rome opgericht ter ere van de zo juist overleden Antinoüs 74). Maar ook hier is de band niet hecht, daar wel gesproken wordt van de Osiris Antinoüs, wij zouden zeggen van wijlen Antinoüs, en formules worden ontleend aan de Osiriaanse theologie 75), doch de obelisk zelf opgedragen is aan de god Re-Horachte 76). Een linair bewijs is onder deze omstandigheden niet te leveren en men moet zich tevreden stellen met een indirect.

Het hoofd met de Atef-kroon staat precies op de plaats, waarop op de reliëfs van het Oude Rijk de zonneschijf is aangebracht. De door Plinius opgetekende overlevering, dat de obelisk een zonnestraal voorstelt, vindt in deze reliëfs een sterke steun, terwijl de Romeinse gewoonte, een vergulde bal op de spits aan te brengen, haar bevestigt. Dat de bewaarde pharaonische obelisk zulk een bal niet dragen en blijbaar ook nimmer gedragen hebben, doet daaraan niets af 77). Het is met de zonneschijf gesteld als met de Ouroboros. Beide zijn steeds virtueel aanwezig, de zon aan de hemel, de oceaan om de aarde. Beeldde men hen ook in het godenbeeld af, dan was dit in werkelijkheid een verdubbeling, deed men het niet, dan veronderstelde men als complement van het beeld de werkelijke zon en de werkelijke oceaan. Een verband nu tussen Osiris en de zon is gemakkelijk te leggen. Osiris en Re zijn van de oudste tijden af aan elkander identiek, hoewel dat zelden in de teksten met zoveel woorden gezegd wordt. In de hellenistische periode, waaruit ons reliëf stamt, is men echter wat mededeelzamer. Zo wordt in een hymne aan Osiris 78) de god in de volgende termen aangeropen: „Gij, die ongedeerd ontwaakt, heer van het rustbed, meester van het Oedja-oog, geheimzinnig in de horizon, opgaande op zijn vastgesteld ogenblik! U behoort de zon, voorzien van haar stralen. Gij schijnt ter linkerzijde van Atoem, gij wordt gezien in de plaats van Re, zijn stralen verenigen zich met Uw mummie. Uw

70) CHAMPOLLION-LE-JEUNE, *op. laud.*, deel IV, pl. 321; MARUCCHI, *op. laud.*, blz. 64, 144.

71) Cass. Dio, *Histor. Roman.*, LXIII 21.

72) Ammian. Marcellin., *Res Gest.*, XVII 4,9.

73) Plin. *Natur. hist.*, XXXVI 71.

74) ERMAN, *Römische Obeliskten*, blz. 29, 33, 46/47.

75) ERMAN, *Römische Obeliskten*, blz. 34, 37.

76) ERMAN, *Römische Obeliskten*, blz. 30.

77) H. SCHÄFER, *Oriental. Literaturzeit.*, deel XXXII, Leipzig 1929, blz. 721-725.

78) Pap. Bremner Rhind, 10,2-11.

ziel vliegt achter Re aan, gij gaat op in de morgen, gij gaat onder in de avond." Volgens de Egyptenaren ging na de dood de ziel des mensen op in Osiris, maar ook in de zon. Van de pyramide wordt eenmaal gezegd, dat de ziel zich op haar nederlaat⁷⁹⁾. De zonnegod voert de bijnaam *Bnbn.tj*, „die der spits”⁸⁰⁾, en te Rome bestond in de middeleeuwen het bijgeloof, dat de in afb. 6 afgebeelde bronzen bal van de spits van de obelisk van het Vaticaan de as van Julius Caesar of van Trajanus bevatte⁸¹⁾. Dat alles laat zich tot een geheel verenigen.

Als schakel tussen Osiris en de obelisk is te wijzen op de in Egypte vereerde steenfetisjen. Dat waren ruwe keien, waaraan men goddelijkheid toeschreef. Zo aanbad men te Heliopolis⁸²⁾, te Thebe⁸³⁾, te Edfoe⁸⁴⁾ en in de hoofdstad van koning Ichnaton, waar men een dergelijke cultus voor uitgesloten geacht zou hebben⁸⁵⁾, stenen genaamd *bnbn*. Andere bekende exemplaren werden vereerd op het eiland Philae⁸⁶⁾, te Djeme⁸⁷⁾, te Hermopolis⁸⁸⁾, in de oase van Jupiter Ammon⁸⁹⁾ en, naar wij veronderstelden, te Alexandrië⁹⁰⁾. De tempel van de god Chonsoe te Thebe voerde de naam *Bnn*⁹¹⁾, en deze gelijkt zozeer op vornoemde, dat men geneigd is ook hier de aanwezigheid van zulk een fetisj te veronderstellen. Volgens een opgave⁹²⁾ bezat iedere Egyptische tempel er een, als „steen der wijzen” of „ei der filosofen” zijn deze stenen gezamenlijk overgegaan in de leer der antieke en middeleeuwse alchemisten⁹³⁾. Ook buiten Egypte trof men haar aan. De tempel van Jeruzalem bezat de אבן-שתייה of „grondsteen”, de Kaäba te Mekka de beroemde „zwarte steen.” Over die te Jeruzalem vernemen wij een aantal zaken, die zeer bruikbaar zijn bij het onderzoek naar de Egyptische fetisjen. De grondsteen was door Jahwe in het oerwater geworpen⁹⁴⁾. Van haar uit ontwikkelde zich de wereld⁹⁵⁾, waaraan zij tot fundament strekte⁹⁶⁾. Zij was tevens het middelpunt daarvan, in zowel horizontale als verticale zin, want behalve dat zij op het centrum van de aardschijf lag⁹⁷⁾, bevond zij zich ook op de scheiding tussen de twee helften der wereld. Boven haar

79) H. SCHÄFER, *Z.Ä.S.*, deel LXVI, Leipzig 1931, blz. 70/71.

80) *Wörterbuch*, I, blz. 459,15.

81) Bewijsplaats hierboven, blz. 37, noot 32.

82) *Wörterbuch*, I, blz. 459,6,10. De steen werd niet vertoond, vgl. Pianchistèle 104; DE ROCHEMONTÉIX en CHASSINAT, *op. laud.*, deel II, blz. 23/24, onder no. 113.

83) *Wörterbuch*, I, blz. 459,7; R. LEPSIUS, *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien*, enz., Berlijn 1849-1859, Afd. III, pl. 110i.

84) DE ROCHEMONTÉIX en CHASSINAT, *op. laud.*, deel II, blz. 113.

85) N. DE G. DAVIES, *The Rock Tombs of El Amarna*, deel I, Londen 1903, pl. 30; deel VI, Londen 1908, pl. 16, 25.

86) *Oudh. Med., N.R.*, deel XXV, Leiden 1944, blz. 65, noot 1, blz. 66, noot 2.

87) H. BRUGSCH, *Dictionnaire Géographique de l'Ancienne Egypte*, Leipzig 1879, blz. 195/196; *Oudh. Med., N.R.*, deel XXIV, Leiden 1943, blz. 8/9.

88) G. LEFEBVRE, *A.S.A.*, deel XXIII, Caïro 1923, blz. 65-67.

89) Curt. Ruf., *Hist. Alexander. Magn.*, IV 31.

90) *Oudh. Med., N.R.*, deel XXV, blz. 82.

91) *Wörterbuch*, I, blz. 460,14. De tempel heet in het Grieks *Χεσεβατήιον*, *Hnšw-nb-Bnn.t*, vgl. U. WILCKEN, *Z.Ä.S.*, deel XLVIII, Leipzig 1911, blz. 168-174.

92) J. BONOMI en S. SHARPE, *T.S.B.A.*, deel III, Londen 1874, blz. 110-112, met pl. II, c5. Vgl. E. CHASSINAT, *Le Temple d'Edjou*, deel VIII, Caïro 1933, blz. 83.

93) *Oudh. Med., N.R.*, deel XXV, blz. 89, noot 3.

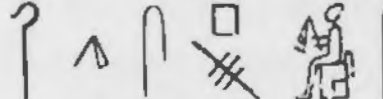
94) Gem. b.Jom. 54b. Vgl. Lucan., *Pharsal.*, V, 75/76.

95) Gem. b.Jom. 54b.

96) Jezaj. 28,16; Pirq. de Rab Eliëz. 35.

97) Gem. b.Jom. 54b.

verhief zich de tempel⁹⁸), dus het hemelgewelf, welks poort door een trap met haar verbonden was⁹⁹). Beneden haar lag de onderwereld, kanalen voerden loodrecht in de diepte van haar naar de afgrond¹⁰⁰). Zij was het zegel, dat het als oerwater beschouwde grondwater in bedwang hield¹⁰¹), werd zij weggenomen, dan zou dit water stijgen en de aarde overstroommen¹⁰²). Dat de steen deze wondermacht bezat, was een gevolg van het feit, dat Jahwe zijn naam erop geschreven had¹⁰³). Hij had deze naam echter verborgen, opdat de mensen niet in de toekomst zouden zien of de toverkunst zouden leren¹⁰⁴). Wij vermoeden, dat deze op de steen gegrifte naam Gods niet anders is geweest, dan de natuurlijke tekening van het oppervlak, die metaphysisch geduid werd, al of niet geaccentueerd door daarboven gehangen amuletten¹⁰⁵). Kennis van de toekomst meende men in de oudheid ook te kunnen verkrijgen door de beschouwing van een ei¹⁰⁶).

De argumenten, die aan te voeren zijn voor een betrekking, bestaande tussen obelisk en stenen fetisj, in het bijzonder het exemplaar te Heliopolis, zijn ogenschijnlijk overtuigend. Het woord *bnbn* wordt van het Nieuwe Rijk af met het teken voor obelisk gedetermineerd¹⁰⁷), de fetisj te Heliopolis wordt op een beschadigd reliëf afgebeeld als een zuil, die een obelisk geweest kan zijn¹⁰⁸), de term *bnbn.t* voor de obeliskenspits¹⁰⁹) is duidelijk van *bnbn* afgeleid, de obelisksen werden tot in late tijd bij voorkeur te Heliopolis opgericht, de oudst bekende staan in de zonnetempels, gebouwd door koningen, wier voorvader priester in deze stad was¹¹⁰). De te Heliopolis bewaarde reliquie van Osiris wordt in een der tempellijsten¹¹¹) betiteld als , *Hkꜣ-nhꜣhꜣ-šip-špsj*, „de beide scepters van de heerlijke *šipj*.” Het is niet uit te maken, of beide reliquien aan elkander identiek zijn, doch de *bnbn* had onloochenbaar deel aan Osiris, daar gezegd wordt, dat de ziel van de god zich op haar nederlaat¹¹²). De

98) Numer. Rabb. 12,4; Pirq. de Rab Eliëz. 35.

99) Pirq. de Rab Eliëz. 35. Te Bethel: Genes. 28,11-19.

100) Gem. b.Sukk. 49a.

101) Gem. b.Sukk. 53a/b; Gem. b.Makk. 11a; Targ. Pseudo-Jonath. op Exod. 28,30.

102) Gem. b.Sukk. 53b.

103) Targ. Pseudo-Jonath. op Exod. 28,30; Targ. Predik. 3,11.

104) Targ. Predik. 3,11; Toled. Jesj., vgl. S. KRAUSS, *Das Leben Jesu nach Jüdischen Quellen*, Berlijn 1902, register, sub voce „Grundstein”.

105) *Oudh. Med., N.R.*, deel XXIV, blz. 9.

106) Wetenschap der oioscopie.

107) LEPSIUS, *op. laud.*, afd. III, pl. 110i; A. H. GARDINER en A. CALVERLEY, *The Temple of King Sethos I at Abydos*, deel I, Londen 1933, 16 en 23; deel II, Londen 1938, pl. 12 en 19, vergeleken met Pyr. 1652b/c.

108) E. NAVILLE, *The Festival-Hall of Osorkon II in the Great Temple of Bubastis*, London 1892, pl. IX, onder no. 10.

109) *Wörterbuch*, I, blz. 459,14.

110) De architect, die een obelisk voor de Ptolemaeën deed vervoeren, heette Phoenix, vgl. Plin., *Natur. Hist.*, XXXVI 67.

111) DE ROCHEMONTEIX en CHASSINAT, *op. laud.*, deel I, blz. 333. Vgl. daarbij *Dodenboek*, ed. NAVILLE, 17,13/14; DODENBOEK, ed. *Lepsius*, 142,9; Pap. Westcar 9,5; *Wörterbuch*, III, blz. 441,11.

112) A. WIEDEMANN, *Z.Ä.S.*, deel XVI, Leipzig 1878, blz. 93; H. JUNKER, *Das Götterdekret über das Abaton*, *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse*, deel LVI, Wenen 1913, no. IV, blz. 62; NAVILLE, *op. laud.*, pl. IX, no. 10. De steen heette oudtijds niet *bnbn* doch *bn*, vgl. Pyr. 1652b. De Egyptische naam van de phoenix, *bnw*, is daar wel een nisbe. Zonderling genoeg laten enige koningen een *bnbn* vervaardigen, LEPSIUS, *op. laud.*, afd. III, pl. 110i; G. DARESSY, *Rec. de Trav.*, deel XVI, Parijs 1894, blz. 47.

ziel van Osiris is het in de gouwen vereerde totemdier ¹¹³), te Heliopolis de phoenix, afb. 7 ¹¹⁴), het voorwerp, waarop zich de zielevogel zet, is krachtens diens onveranderlijke gewoonte het dode lichaam ¹¹⁵). De *bnbn*-steen is dus het lichaam, beter gezegd, is deel van het lichaam van Osiris ¹¹⁶), zij is eeuwig, doch ondergaat de wisseling der getijden ¹¹⁷). De zielevogel van Osiris is echter tevens de zon, die in de oertijd uit de steen oprees, zoals zij er nog dagelijks uit oprijst ¹¹⁸), de zon als ziel der wereld. Hier bestaat inderdaad een zeker contact

Afb. 7. De Phoenix.

113) *Oudh. Med., N.R.*, deel XXV, blz. 70.

114) Naar P. PERDRIZET, *Fondation Eugène Piot, Monuments et Mémoires*, deel XXXIV, Parijs 1934, pl. 8. Voor het aureool om de kop van de vogel, vgl. Lactant., *De Av. Phoen.*, 139/140; Claudian., *Phoen.*, 17/18.

115) DE ROCHEMONTEIX en CHASSINAT, *op. laud.*, deel I, blz. 307; JUNKER, *op. laud.*, blz. 26. Vgl. de ceremonie, beschreven door M. ALLIOT, *Le Culte d'Horus à Edfou au Temps des Ptolémées*, Caïro 1949, blz. 306 en 353-355.

116) *Dodenb.*, ed. LEPSIUS, 17,10/11. Vgl. *ibid.*, 142, 5; *Wörterbuch*, I, blz. 459,8; A. MARIETTE, *Dendérah*, deel I, Parijs 1870, pl. 27h.

117) *Dodenb.*, ed. LEPSIUS, 17,10/11; Pap. SALT 825, 9,3/4.

118) Pyr. 1652b; *Dodenb.*, 13, 83, 121, 122; G. NAGEL, *B.I.F.A.O.*, deel XXIX, Caïro 1929, blz. 19 en 23, en pl. I c; LEPSIUS, *op. laud.*, afd. III, pl. 171; Amonshymne Caïro 8,4; Pianchistèle 103/104; Randschrift der hypocephalen; J. LIEBLEIN, *Le Livre Egyptien Que Mon Nom Fleurisse*, Leipzig 1895, blz. LXIV 22. De *bnw* als ziel van Re: *Dodenb.*, 29. Als gestalte van Re: Pap. Boulaq III, 14,19. De vermelding in de geciteerde Dodenboekpassages van valk en phoenix als morgen- en avondvogel paarsgewijze herinnert aan de opgave betreffende de omphalos te Delphi, die tussen twee adelaars was geplaatst, vgl. Pindar., *Pyth.*, IV 6 met schol.; Strab., *Geogr.*, IX 3,6; Sophocl., *Oedip. Rex*, 480, Schol.; Euripid., *Orest.*, 331, Schol.

met de obelisk, welks spits eveneens met de zon verbonden is ¹¹⁹). Ten volle bewijzend vermogen wij de argumenten desondanks niet te vinden. De termen *thn*, „obelisk”, en *bnbn*, „stenen fetisj”, worden in de Egyptische letterkunde steeds zorgvuldig uit elkander gehouden. De *bnbn* gelijkt in de oudste afbeeldingen wel op de obelisk, doch is daarvan toch onderscheiden. De term *bnbn* zelf doet denken aan woorden als *bnn*, „pil” ¹²⁰), en $\text{b}\bar{\text{n}}\text{b}\bar{\text{n}}\text{e}$, „korrel” ¹²¹), en kan oorspronkelijk de aanduiding zijn geweest van een ruwe steenklomp. De theologie van de fetisj te Jeruzalem wijkt sterk af van die der Egyptische obelisk, maar op de Egyptische fetisjen schijnt zij te mogen worden overgedragen. Volgens de Egyptenaren wierp God bij de schepping een zaadkorrel of een ei, *bnn.t* genaamd in het oerwater ¹²²). Dit zaad ontwikkelde zich en werd tot wereld, de oorspronkelijke korrel bleef in versteende vorm in het middelpunt daarvan achter ¹²³) en werd vereerd. Liet men de verering na, dan volgde cosmische wanorde ¹²⁴). Aldus de theologieën van Thebe en Hermopolis. Op verband met de Nijlverstroming, dus met het grondwater, wordt vooral duidelijk gezinspeeld te Philae ¹²⁵).

Er is een derde weg om Osiris en de obelisk tot elkander te brengen. Deze leidt ons tot de heilige pilaar ḥ , *wn*, die aanbeden werd te Heliopolis ¹²⁶), welke stad haar Egyptische naam ḥwnw aan hem ontleent, zoals elders ¹²⁷). Ook dit was een fetisj, vermoedelijk een houten paal, zekerlijk niet te verwarren met de *bnbn*-steen. Hij komt zelden op de reliëfs voor, enige malen met een uit de top van de mantel stekende runderkop ¹²⁸), herinnerende aan de runderkop, waarmede in de Pyramideteksten het woord voor obelisk wordt gedetermineerd ¹²⁹). De *wn*-pilaar was middelpunt van ceremoniën, ontving offers ¹³⁰) en werd van tijd tot tijd plechtig overeind gezet ¹³¹). Later wordt hij als de obelisk, welks schacht in het Egyptisch eveneens de naam *wn* voert ¹³²), paarsgewijze afgebeeld ¹³³).

Osiris wordt in de Egyptische dodenteksten dikwijls aangesproken als ḥwnj , de god van

119) De tempel van de phoenix te Heliopolis in verband met de obelisk: CHAMPOLLION-LE-JEUNE, *op. laud.*, deel IV, pl. 319; MARUCCHI, *op. laud.*, blz. 58/59, 146; SETHE, *op. laud.*, blz. 591,17; ERMAN, *Die Obeliskensübersetzung des Hermapion*, blz. 260.

120) *Wörterbuch*, I, blz. 460,9.

121) W. CRUM, *A Coptic Dictionary*, Oxford 1939, blz. 37.

122) K. SETHE, *Amun und die Acht Urgötter von Hermopolis*, *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse*, Jahrgang 1929, no. 4, Berlijn 1929, § 252/253; *Dodenb.*, 54 en 56. Bij een ceremonie werpt de Egyptische koning een bal, *bnn.t*, vgl. *Wörterbuch*, I, blz. 460,12.

123) A. DE BUCK, *De Egyptische Voorstellingen betreffende den Oerhevel*, Leiden, 1922, passim.

124) G. LEFEBVRE, *A.S.A.*, deel XXIII, blz. 65/66.

125) Pap. Londen & Leiden ro. 11,5/6; JUNKER, *op. laud.*, blz. 41.

126) Bewijsplaatsen in volgende noten.

127) DE ROCHEMONTEIX en CHASSINAT, *op. laud.*, deel I, blz. 60 en 177.

128) NAVILLE, *The Festival-Hall of Osorkon II in the Great Temple of Bubastis*, pl. IX, no. 9; G. MÖLLER, *Z.Ä.S.*, deel XXXIX, blz. 72 en pl. IV; DE ROCHEMONTEIX en CHASSINAT, *op. laud.*, deel II, blz. 91 en pl. XLi, deel IV, Caïro 1929, blz. 85, deel X Caïro, blz. 1928, pl. 86; M. PILLET, *A.S.A.*, deel XXIII, blz. 123. Vgl. Pyr. 283a, 792a.

129) Pyr. 1178a, vgl. *ibid.* 792a. Men denkt aan de horens van het altaar.

130) Pyr. 571a; G. MÖLLER, *Z.Ä.S.*, deel XXXIX, pl. IV.

131) DE ROCHEMONTEIX en CHASSINAT, *op. laud.*, deel II, blz. 91 en pl. XLi; M. PILLET, *A.S.A.*, deel XXIII, blz. 122/123.

132) *Wörterbuch*, I, blz. 53,14.

133) E. CHASSINAT, *Le Temple d'Edfou*, deel IV, blz. 85, deel X, pl. 86. Zo reeds Pyr. 524d?

wn, zij het, dat daarbij gedacht is aan de pilaar, zij het, dat men in hem de Heliopolitaan bij uitstek ziet ¹³⁴). Wij komen thans nader tot het in dit artikel besproken reliëf. Osiris ^{wnj} is niet de betrekkelijk onpersoonlijke god, die zich in de zon of in de stenen fetisj manifesteert, hij is regelrecht identiek aan de overledene of mummie. Omtrent de periode der XXVIste dynastie wordt het de gewoonte, op de rugpilaren van de in het graf medegegeven beelden der overledenen een korte tekst aan te brengen, bekend als de „Saitische formule”. Hij is niet zeer begrijpelijk en onvertaalbaar, maar zoveel is duidelijk, dat in hem de dode wordt geïdentificeerd met Osiris ^{wnj} ¹³⁵). De rugpilaren zijn overblijfselen uit een tijd, waarin de Egyptische beeldhouwer nog niet bij machte was een vrij op de benen staand mensenbeeld te vervaardigen en dit steunen moest door een aan de rugzijde uitgespaard gedeelte van het steenblok.

Afb. 8. De spits toegesneden ruggilaar.

Belangstelling voor deze pilaren had men tot aan het einde van het Nieuwe Rijk nauwelijks, het waren niet anders dan rechthoekige en onbeschreven, zo onopvallend mogelijk achter het beeld weggewerkte zuilen. Maar juist in de Saitische periode begint zich daarin een verandering te voltrekken. De inscriptie met naam en titel van de overledene wordt ontnomen aan de basis van het beeld, waarop zij tot op dat ogenblik in horizontale rangschikking aangebracht was, en komt verticaal op de pilaar te staan. Deze laatste groeit in lengte, hoewel korter blijvend dan het beeld zelf, hij wordt breder en hij wordt niet langer angstvallig door het beeld gemaskeerd. Bovenal, men snijdt hem aan de top niet meer horizontaal af, doch geeft hem een spits, waardoor hij geheel de gestalte van een obelisk verkrijgt ¹³⁶). De collectie van het Museum telt een drietal stukken met zulk een spits toelopende ruggilaar, het levensgrote beeld van Petemysis, afb. 8 a ¹³⁷), het iets kleinere beeld van een man in Graeco-Egyptische stijl,

134) *Wörterbuch*, I, blz. 53,20.

135) *Wörterbuch*, I, blz. 54,1. Bespreking door E. OTTO, *Orientalia*, deel XVII, Rome 1948, blz. 448-466.

136) Een voorbeeld: H. W. FAIRMAN, *J.E.A.*, deel XX, Londen 1934, blz. 1-4 en pl. I en II.

137) P. A. A. BOESER, *Beschrijving van de Egyptische Verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, deel VII, De Monumenten van den Saitischen, Grieksch-Romeinschen, en Koptischen Tijd*, blz. 3, no. 6, en pl. XIII.

afb. 8 b ¹³⁸) en het zwart geverfde beeldje ener onbekende vorstin, afb. 8 c ¹³⁹), alle uit late tijd. Voor zover bij de huidige staat der opstelling te controleren valt, komt de horizontale snede op de beelden uit de Saïtische en Graeco-Romeinse periode niet meer voor, en wordt de spits toelopende op die uit het Nieuwe Rijk nog niet aangetroffen. Voor een nadere datering zullen ook elders gegevens verzameld moeten worden. Over de betekenis der verandering kan men zich reeds nu een oordeel vormen. De rugpilaar wordt, naast de figuur zelf, drager van de theologie van het beeld. De naam van de dode, die in stand gehouden moet worden, komt niet langer op de aarde onder diens voeten te liggen, doch wordt aangebracht op de obelisk, die krachtens zijn symboliek de mystieke unie met de zonnegod verzekert ¹⁴⁰). De dode gaat onder in zonneglorien, de stijgende tendentie der Egyptische liturgie, die wij reeds zovele malen hebben kunnen waarnemen, doet zich ook hier gelden.

Wij bespreken tot besluit enige stukken kleinsculptuur, waarin het obeliskmotief verwerkt is. Helaas zijn slechts zeer weinige der bewaarde exemplaren uitgegeven en bezit ons Museum er geen. Vermeld worden kleine obeliskjes van steen als amuletten ¹⁴¹), oesjabtikoffertjes, waarop een obelisk geplaatst is ¹⁴²), en mummiekistjes van gebalsemde dieren in de vorm van een obelisk ¹⁴³). Bij deze voorwerpen gaat de gedachte natuurlijk weer uit naar de unio mystica. De mummies worden in de obelisk overeind geplaatst, gelijk wij zagen in de liturgische houding. Iets dergelijks is mogelijkwijze het geval bij de sculpturen, samengesteld uit een beeldje van de god Osiris en een kleine, daarachter geplaatste en boven de god uitstekende obelisk ¹⁴⁴). Het is de voorstelling van het hier besproken reliëf. Er zijn exemplaren, waar de plaats van Osiris wordt ingenomen door andere goden, als Buto of Horus ¹⁴⁵). In de tempel van Horus te Edfoe werd in twee kleine overdekte vertrekken, gelegen achter het allerheiligste ¹⁴⁶), een alleenstaande ¹⁴⁷) obelisk bewaard. Deze gold als sarcophaag ¹⁴⁸) van het „been”, reliquie van de maangod Chonsoe.

B. H. STRICKER

138) Ongepubliceerd en gemerkt als F 1951/12 1. Het pyramidion van de obelisk-vormige rugpilaar is bij dit beeld, in tegenstelling tot dat der twee andere, waar de achterzijde tot aan de top ongebroken doorloopt, ook aan de achterzijde spits toegesneden, zij het in kleinere hoek dan aan de beide zijkanten.

139) P. A. A. BOESER, *op. laud.*, deel XII, 's-Gravenhage 1925, blz. 8, no. 43, zonder afbeelding.

140) Vgl. hierboven, blz. 40, noot 67. De spits komt oudtijds slechts voor bij pyramide en obelisk. In het Nieuwe Rijk komt daarbij de stèle, die eveneens een spits toelopende vorm krijgt, in de Saïtische tijd de naos en de rugpilaar. De spits is dan overdraagbaar symbool der transcendentie geworden.

141) *Ausführliches Verzeichniss* Berlijn, voornoemd, blz. 284; F. G. HILTON PRICE, *A Catalogue of Egyptian Antiquities*, Londen 1897, blz. 185, no. 1732; KUENTZ, *op. laud.*, blz. VI; R. MOND en O. H. MYERS, *The Bucheum*, Londen 1934, deel I, blz. 123, deel III, pl. 94, Enz.

142) O. RUBENSOHN en F. KNATZ, *Z.Ä.S.*, deel XLI, Leipzig 1904, blz. 6; KUENTZ, *op. laud.*, blz. VI. Enz.

143) *Ausführliches Verzeichniss* Berlijn, voornoemd, blz. 293, no. 13143, blz. 295, no. 13144, blz. 300, no. 11485; F. W. VON BISSING, *Z.Ä.S.*, deel L, Leipzig 1912, blz. 65; S. A. B. MERCER, *Ancient Egypt*, deel III, Londen 1916, blz. 52; KUENTZ, *op. laud.*, blz. VII. Enz.

144) *Ausführliches Verzeichniss* Berlijn, voornoemd, blz. 318; KUENTZ, *op. laud.*, blz. VII. Enz.

145) Bewijsplaatsen in noot 143, hierboven.

146) DE ROCHEMONTEIX en CHASSINAT, *op. laud.*, deel I, blz. 247-280, 309, deel II, blz. 113. Vgl. H. KEES, *Z.Ä.S.*, deel LX, Leipzig 1925, blz. 12.

147) DE ROCHEMONTEIX en CHASSINAT, *op. laud.*, deel I, blz. 270.

148) *Ibid.*, blz. 278, vgl. blz. 255, 260, 268, 270, 273, 275, 276, 280.

DE GROTE ROMEINSE VILLA VAN VOERENDAAL

Het was reeds lang bekend, dat er in een stuk bouwland, gelegen aan de Steinweg te Voerendaal (L.), behorende bij de mooie oude hoeve Ten Hove, nog fundamenten van een grote Romeinse villa moesten zitten, want in de winter van 1892/3 was deze villa al eens voor een groot gedeelte opgegraven door de bekende Limburgse oudheidkundige JOS. HABETS¹⁾. Van die opgraving is ons een gedeelte der vondsten, enige schetsen en een zeer summiere plattegrond overgeleverd. Die plattegrond (afb. 9) is lang niet volledig genoeg om een begrijpelijke voorstelling van het gebouw te geven. Ook bleek hij tal van fouten te bevatten, maar wel was hij van zeer veel nut bij het hernieuwde onderzoek, omdat hij, toen eenmaal de juiste plaats gevonden was, waar het gebouw gelegen had en een paar, op die oude plattegrond herkenbare, bijgebouwen waren blootgelegd, ons verder nauwkeurig de weg wees waar wij moesten graven. Het was inderdaad van groot belang, dat bij dit toch al zo omvangrijke en kostbare object, hierdoor veel overbodige zoek sleuven achterwege konden blijven.

Toen HABETS de villa opgroef maakte het terrein deel uit van de landerijen van het nabijgelegen kasteel Haaren, eigendom van Mevrouw VAN OPPEN. Thans behoort het terrein aan Mr J. GERADTS en tijdens de opgravingen werd het gepacht door nu helaas wijlen de heer P. J. H. KEYBETS. Zowel eigenaar als pachter hebben met de grootste bereidwilligheid hun toestemming verleend voor vier opgravingscampagnes, telkens van een week of zes, in de zomers van 1947 tot 1950. Beide Heren komt dan ook zeker op deze plaats een hartelijk woord van dank toe, evenals aan het Bestuur van het Limburgs Genootschap voor Geschied- en Oudheidkunde, dat een subsidie verleende en aan de heren Pastoor SPIERTS van Terwinselen en JOS. HOUPPERMANS, Conservator van het Museum Oud Ehrenstein te Kerkrade, die op vele manieren hun belangstelling hebben getoond en steeds bereid waren hun medewerking te verlenen. Zo is het o.a. aan de heer HOUPPERMANS te danken dat wij nu wel zeker weten dat de Steinweg, of Steenweg, waar de villa aan gelegen was, een (secundaire) Romeinse weg is geweest²⁾. De

1) Vgl. de correspondentie in het archief van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

2) Over Ten Esschen en Heerlerheide in de richting Geilenkirchen. Vgl. VAN HOMMERICH, *Gedenkboek Voerendaal*, 1949, blz. 6 vlg. Ik moet hierbij opmerken, dat vlg. VAN HOMMERICH deze weg langs kasteel Rivieren gelopen zou hebben, waar ook Romeinse vondsten schijnen te zijn gedaan. Op het situatiokaartje (afb. 10) heb ik, volgens mijn enigszins afwijkende opvatting, de Steenweg, van Barrier, langs de Romeinse villa, Ten Hove en kasteel Puth, daarvoor in de plaats gesteld en deze doorgetrokken, volgens een tracé, dat tegenwoordig gedeeltelijk een voetpad is, tot aan de weg Ten Esschen-Heerlen. Van hieruit kan hij, gedeeltelijk nog bestaande landwegen volgend, rechtuit naar Heerlerheide gelopen hebben. Het gedeelte van de tegenwoordige grote weg van Valkenburg naar Heerlen, tussen Barrier en Kunrade, dateert eerst uit de 18e eeuw, zoals VAN HOMMERICH t.a.p. heeft aangetoond. Hij wijst erop, dat de weg van Heerlen naar Valkenburg in de Romeinse tijd van Kunrade af rechtuit liep, over de heuvelrug. Het is de zogenaamde Middenweg, de zuidelijkste weg, die hier op het situatiokaartje getekend staat. Per abuis is deze weg op het kaartje niet, gelijk de andere Romeinse wegen, zwart getekend, het stuk Barrier-Kunrade d.e.t. ten onrechte wel. Iets ten Z. van kasteel Cortenbach loopt een voetpad, dat het Romeinse Voetpad heet. Dat dit pad inderdaad uit de Romeinse tijd dateert lijkt wel waarschijnlijk en is dan ook op het situatiokaartje als zodanig getekend, omdat er op een paar plaatsen Romeinse graven langs gevonden zijn, o.a. op het ontmoetingspunt met de weg Voerendaal-Kunrade.

DE GROTE ROMEINSE VILLA VAN VOERENDAAL

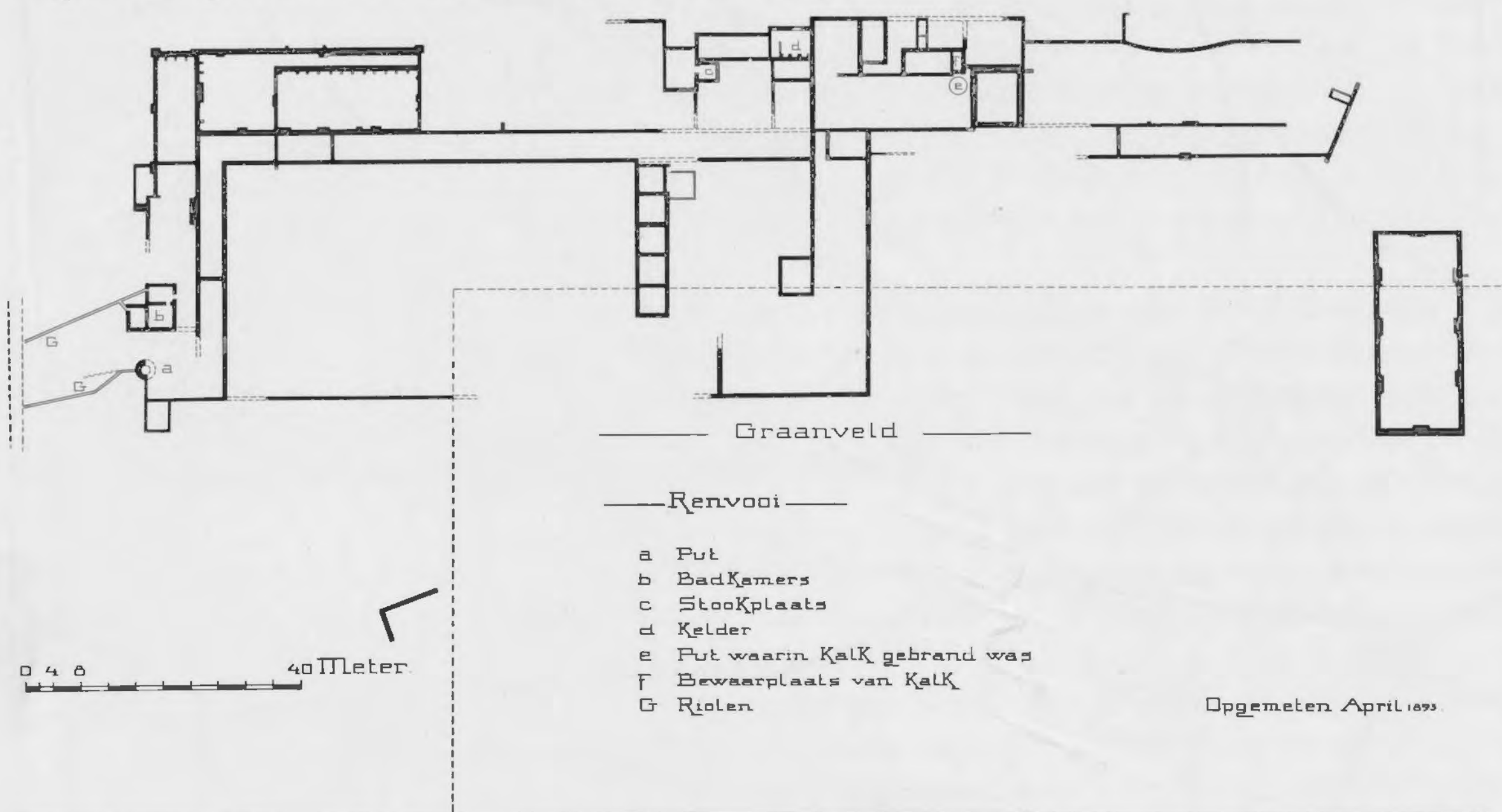
Het was reeds lang bekend, dat er in een stuk bouwland, gelegen aan de Steiweg te Voerendaal (L.), behorende bij de moole oude hoeve Ten Hove, nog fundamente van een grote Romeinse villa moesten zitten, want in de winter van 1892/3 was deze villa al eens voor een groot gedeelte opgegraven door de bekende Limburgse oudheidkundige Jos. HASETS¹⁾. Van die opgraving is ons een gedeelte der vondsten, enige schetsen en een zeer summiere plattegrond overgeleverd. Die plattegrond (afb. 5) is lang niet volledig genoeg om een begrijpelijke voorstelling van het gebouw te geven. Ook bleek hij tal van fouten te bevatten, maar wel was hij van zeer veel nut bij het hernieuwde onderzoek, omdat hij, toen eenmaal de juiste plattegrond gevonden was, waar het gebouw gelegen had en een paar, op die oude plattegrond herkenbare, bijgebouwen waren blootgelegd, ons verder nauwkeurig de weg wies waar wij moesten graven. Het was inderdaad van groot belang, dat bij dit toch al zo omvangrijke en kostbare object, hierdoor veel overbodige zoekleuven achterwege konden blijven.

Tegen HASETS de villa opgroef maakte het terrein deel uit van de landerijen van het nabijgelegen kasteel Haaren, eigendom van Mevrouw VAN OPPEN. Thans behoort het terrein aan Mr J. GERAEDTS en tijdens de opgravingen werd het gepacht door nu helaas wijlen de heer P. J. H. KEYSBETS. Zowel eigenaar als pachter hebben met de grootste bereidwilligheid hun toestemming verleend voor vier opgravingscampagnes, telkens van een week of zes, in de zomers van 1947 tot 1950. Beide Heren komt dan ook zeker op deze plaats een hartelijk woord van dank toe, evenals aan het Bestuur van het Limburgs Genootschap voor Geschied- en Oudheidkunde, dat een subsidie verleende en aan de heren Pastoor SPINERS van Terwinnssen en Jos. HOFFPERMANS, Conservator van het Museum Oud Ehrenstein te Kerkrade, die op vele manieren hun belangstelling hebben getoond en steeds bereid waren hun medewerking te verlenen. Zo is het o.a. aan de heer HOFFPERMANS te danken dat wij nu wel zeker weten dat de Steiweg, of Steenweg, waar de villa aan gelegen was, een (secundaire) Romeinse weg is geweest²⁾. De

1) Vgl. de correspondentie in het archief van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

2) Over Ten Easchen en Heerterheide in de richting Gellebrichsen, Vgl. VAN HONSTEN, *Gedachten over Voerendaal*, 1948, blz. 6 vlg. Ik moet hierbij opmerken, dat vlg. VAN HONSTEN deze weg langs kasteel Rivieren gelopen zou hebben, waar ook Romeinse vondsten schijnen te zijn gedaan. Op het situatiokaartje (afb. 10) heb ik, volgens mijn enigszins stuwende opvatting, de Steenweg van Barrier, lange de Romeinse villa, Ten Hove en kasteel Puth, daarvoor in de plaats gesteld en deze doorgetrokken, volgens een tracé, dat tegenwoordig gedeeltelijk een voetpad is, tot aan de weg Ten Easchen-Heerden. Van hieruit kan hij, gedeeltelijk nog bestaande landwegen volgend, rechtuit naar Heerterheide gelopen hebben. Het gedeelte van de tegenwoordige grote weg van Valkenburg naar Heerden, tussen Darrier en Konrade, dat met eerst uit de 18e eeuw, zoals VAN HONSTEN t.a.p. heeft aangevoerd. Hij wist erop, dat de weg van Heerden naar Valkenburg in de Romeinse tijd van Konrade of rechtuit liep, over de hooftweg. Het is de zogenoemde Middenweg, de zuidelijkste weg, die hier op het situatiokaartje getekend staat. Per abuis is deze weg op het kaartje niet, gelijk de andere Romeinse wegen, zwart getekend, het stuk Barrier-Konrade d.w.z. ten onrechte wel, lins lins Z. van kasteel Cuyperbach loopt een voetpad, dat het Romeinse Voetpad heet. Dat dit pad inderdaad uit de Romeinse tijd afzakt lijkt wel waarschijnlijk en is dan ook op het situatiokaartje als zodanig getekend, omdat er op een paar plaatsen Romeinse graven langs gevonden zijn, o.a. op het ontmoetingspunt met de weg Voerendaal-Konrade.

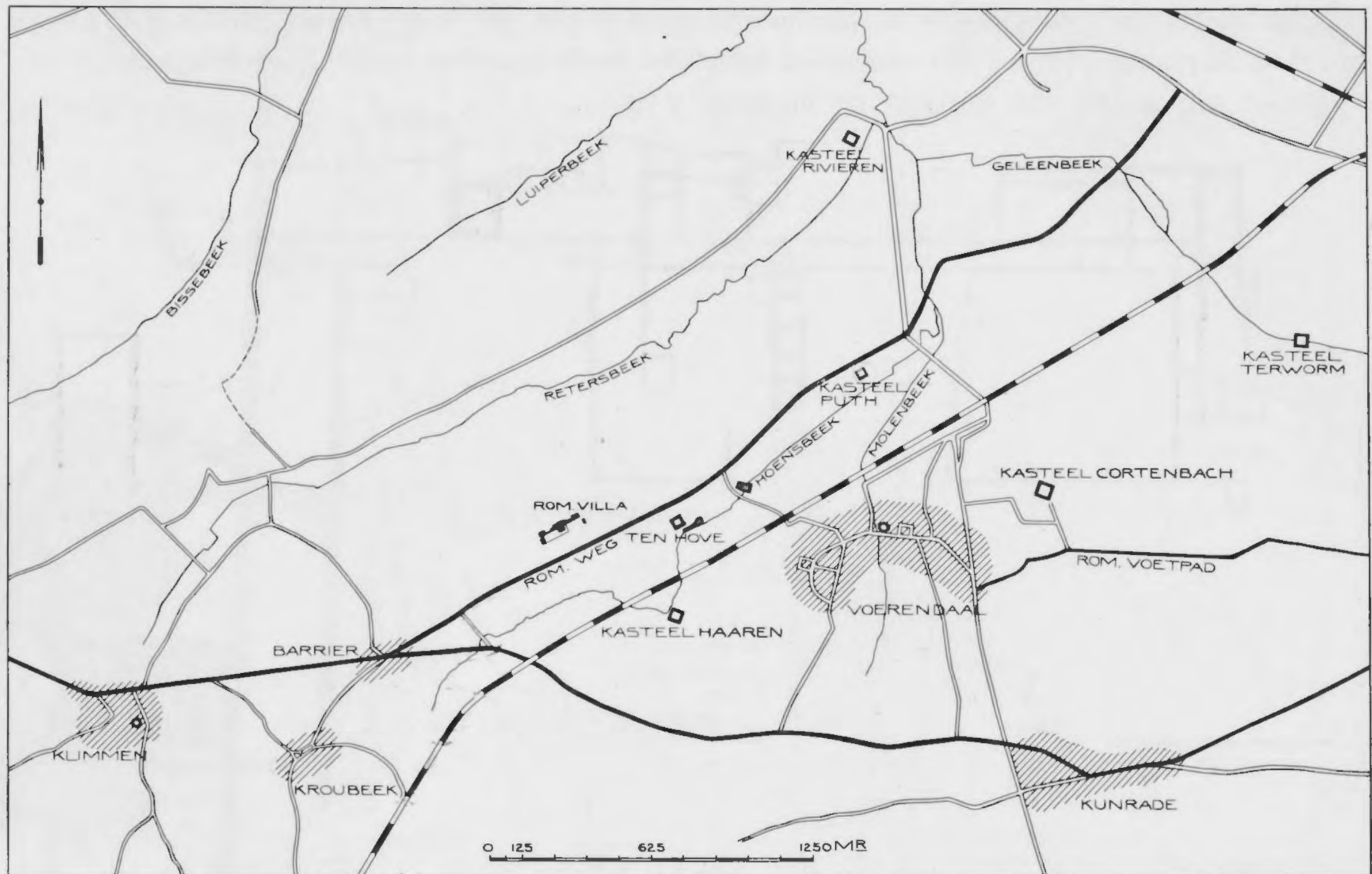
naam „Steenweg” voor een weg, die wij thans als grintweg kennen en die ongetwijfeld eeuwen lang slechts een veldweg is geweest, wekte natuurlijk op zichzelf reeds dit vermoeden, maar de heer HOUPPERMANS zag in de winter van 1948, bij de aanleg van een waterleiding, op 1.14 m. diepte onder het tegenwoordige wegdek, inderdaad de ongeveer 10 cm. dikke grove kiezellaag uit de Romeinse tijd en hierop toevallig ook het fragment van een Romeinse dakpan. Ook de voorwerker SNIJKERS, die in 1950 als voorman aan de opgravingen meewerkte en toevallig ook aan de waterleiding had gewerkt, verklaarde, onafhankelijk van de heer HOUPPERMANS, de kiezellaag te hebben aangetroffen. Evenwel bleef een door ons ondernomen nagraving helaas zonder resultaat. Toen wij met een sleuf dwars over de weg tot vlak aan de waterleidingbuizen genaderd waren, hadden wij op 1.50 m. diepte nog geen kiezellaag. Mogelijk heeft het Romeinse wegdek zich juist onder die helft van het wegdek bevonden, waar de waterleiding is gelegd ofwel op de plaats waar wij ons onderzoek instelden, heeft het tracé van de Romeinse weg enigszins afgeweken van dat van de moderne weg.

Afb. 9. Opgraving JOS. HABETS 1892/3.

In de zomer van 1929 waren HOLWERDA en GOOSSENS reeds aan een hernieuwd onderzoek van de villa van Voerendaal begonnen. De economiegebouwen A, B, C en D, op de oostelijke vleugel, werden toen onderzocht. Wat toen gevonden werd bleek voor een deel vrij nauwkeurig overeen te komen met HABETS' tekening. Een geschil met de toenmalige pachter maakte echter een ontijdig einde aan de onderneming. Waarschijnlijk is het wel aan het min of meer abrupt afbreken van de werkzaamheden te wijten, dat er toen geen hoogtematen zijn genomen (deze ontbreken althans op HOLWERDA's kaarten) en dat er ook geen enkele foto is gemaakt. Dit diene ter verontschuldiging voor een kleine onvolledigheid, die de lezer wellicht in de plattegrond (kaart I) zou opmerken. Deze omissies zijn echter voor een goed begrip van het geheel niet van zodanig belang, dat ik het nodig heb geoordeeld dat werk van HOLWERDA nog eens over te doen. Ik kan mij nog zeer goed herinneren van een enkel bezoek aan die opgraving, dat de toestand van conservatie van het muurwerk der genoemde gebouwen dezelfde was als die, waarin wij in

het algemeen ook de rest van het muurwerk aantreffen, nml. de onderlaag van het fundament, uit losse, onregelmatige stenen bestaande en hierop op sommige plaatsen nog een begin van de vulmuren van twee rijen gemetselde, regelmatig behakte blokken Crouberger steen met onregelmatig steenwerk in kalk gebed er tussen in. Op enkele plaatsen werd onderin een fundamentsleuf een laagje blauwe klei gevonden, daar waar men dit blijkbaar voor vochtwering nodig had geoordeeld, zoals hier en daar aan de N.W. muren, vooral aan de hoeken. Naar die zijde immers liep het terrein geleidelijk op en daar het gebouw niet helemaal op het hoogste punt stond werd het regenwater door de muren opgestuwd. Ook het beginpunt van de goot β van het badgebouw, waar deze uit de muur van het vertrek 2a trad, had een pakking van blauwe klei.

Afb. 10. Situatiekaartje.

De plattegrond geeft een vrij nauwkeurige voorstelling van de staat van conservatie der fundamente. Daar, waar nog muurwerk in zijn verband aanwezig was, is het ook op de tekening weergegeven. Overal waar het oorspronkelijk verloop der fundamente nog slechts aan een puinspoortje te herkennen was, zijn de muren gestippeld, maar de contouren getrokken. De muurtracés, die niet zijn blootgelegd, zijn met stippellijnen aangeduid.

Het was natuurlijk ook bij dit bij uitstek belangrijke onderzoek weer zaak om met de beperkte geldmiddelen te woekeren. Daar zit trouwens ook in zekere zin iets sportiefs in. Wanneer men over zeer ruime geldmiddelen beschikt is het natuurlijk vrij eenvoudig om grote aaneengesloten vlakken bloot te laten leggen; maar wij moesten, niet meer als vroeger werkend met een eigen opgravingsbudget van het Rijksmuseum van Oudheden, doch als bescheiden „Gasten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek” (Dir. tot 1949 Prof. VAN

GIFFEN) zien uit te komen met de opgravingssubsidie, die het Limburgs Genootschap voor dit werk ter beschikking kon stellen. Zo hebben wij, waar dit maar enigszins mogelijk was, dezelfde werkwijze gevolgd die HOLWERDA en GOOSSENS in 1929 ook hadden toegepast, d.w.z. wij hebben getracht met een zo gering mogelijk aantal sleuven zoveel mogelijk muurwerk bloot te leggen. In 1947, toen wij het middengedeelte van het hoofdgebouw onderzochten, leek die methode ook vrij bevredigend, maar in 1948, toen de oostelijke vleugel van het hoofdgebouw aan de beurt kwam, waarvan de fundamenten voor een deel wat beter bewaard gebleven waren ondervonden wij wel sterk de bezwaren ervan. Voor het onderzoek van het badgebouw, in 1949, zou die methode zeker ontoereikend zijn geweest en wij zijn Prof. VAN GIFFEN dan ook dankbaar, dat hij ons dat jaar financieel in staat stelde, door het werk uit te voeren in D.U.W.-verband, met een vrij groot aantal arbeiders, de badvertrekken in hun geheel bloot te leggen. Behalve het badgebouw hebben wij ook de grote graanschuur E in diezelfde campagne van 1949 nog met enkele sleuven voldoende kunnen onderzoeken. Voor de voltooiing van het werk in 1950 konden wij weer met sleuven volstaan. Behalve om de completering van de vertrekken van de westelijke vleugel van het hoofdgebouw, ging het er toen voornamelijk om, of er zich binnen de ommuring van de voorhof nog meer bijgebouwen bevonden hebben. Bij dit onderzoek consolideerden zich enkele vage, grotendeels weggebroken, fundamentresten, die wij in 1947 reeds hadden aangetroffen, zonder er enig verband in te kunnen ontdekken, tot de vrijwel volledige plattegrond van een tweede villa (het gebouw H) die, zoals wij straks hopen aan te tonen, aan de grote villa vooraf is gegaan.

In 1947 trad A. SCHOLTEN, een der beide oude voorgravers van het Rijksmuseum van Oudheden, die ook in 1929 aan de villa gewerkt had, nog voor het laatst als voorgraver op. In 1949 en 1950 hadden wij de gewaardeerde medewerking resp. van de voorwerkers MEIER en PLUG van de R.O.B., terwijl in 1948 de fotograaf van het Museum van Oudheden, de heer F. VAN VEEN, zich met deze taak belastte. Hun aller bekwaamheid en toewijding hebben niet weinig tot het resultaat van het werk bijgedragen. De foto's zijn alle van de hand van de heer VAN VEEN, de kaarten zijn door mijzelf ter plaatse getekend en door de tekenaar en restaurateur bij het Rijksmuseum van Oudheden, de heer D. VERSLOOT, in het net overgebracht. Ook het andere tekenwerk is door hem verzorgd.

Overzien wij nu het gehele gebouwencomplex der villa, zoals de plattegrond (kaart 1) ons dat vertoont, dan blijkt het inderdaad een imposante aanleg. De gebouwen strekken zich uit van Oost naar West over een totale lengte van ongeveer 190 m. Toch zijn wij niet geneigd hier van een villa urbana te spreken, een aanduiding, die ons destijds voor de villa van de Plasmolen³⁾, die uit dezelfde tijd dateert, wel juist voorkwam. De villa van de Plasmolen (waarvan de economiegebouwen niet gevonden werden) was een groot, afzonderlijk gelegen landhuis, weliswaar nog in genen dele te vergelijken met de reusachtige Romeinse villa's uit de late tijd, die o.a. op sommige plaatsen in België en in de omgeving van Trier zijn gevonden, maar toch kennelijk in de eerste plaats bedoeld als een luxueus buitenverblijf, waarin men comfortabel wonen kon, niet gehinderd door het gedruis en de slordige aanblik van het landbouwbedrijf. Men stelt zich daar onwillekeurig een rijke stedeling voor uit Ulpia Noviomagus, die zijn landgoed door een villicus liet beheren en er wellicht alleen de mooie zomermaanden kwam doorbrengen. Bij de villa van Voerendaal daarentegen overheerst volkomen het agrarisch karakter. Het oudste gebouw (bouwphase I, vgl. afb. 11) wordt in het begin der tweede eeuw

3) *Oudh. Meded.*, N.R., XV.

reeds door een nieuw vervangen (bouwphase II), maar ook dit vertoont aanvankelijk nog het gewone type der middelgrote hoeve. Het is alleen wat groter. Twee grote schuren (de gebouwen (A en B) en een hoge graansilo (D) worden tegelijkertijd of niet lang daarna in de nabijheid gebouwd en in de derde bouwphase door verdere aanbousels met het hoofdgebouw verbonden. Uit de verte moet de villa er toen al indrukwekkend hebben uitgezien. Maar ook in de vierde bouwphase, als de groei van het bedrijf de bouw van een grote graanschuur (E) vereist, en deze nieuwe uitbreiding weer dienstbaar wordt gemaakt aan het verlangen een nog veel imposanter architectonisch geheel te scheppen, dat van de weg af gezien een reusachtige villa urbana moet schijnen, blijft de villa in werkelijkheid toch altijd een woonhuis van tamelijk bescheiden omvang, ingeklemd tussen economiegebouwen. Woon- en bedrijfsruimte gaan als het ware onmiddellijk in elkaar over. De bewoner van het landgoed was ongetwijfeld een Gallo-Romeinse herenboer, die zelf zijn bedrijf leidde.

Voorwerpen van grote waarde zijn er tussen het puin der fundamenteen niet gevonden en helaas zijn er ook geen bij de villa behorende graven ontdekt. Afb. 12 en 13 geven enigszins een indruk van de vondsten. Althans een gedeelte van de hierachter besproken determineerbare en min of meer dateerbare aardewerkfragmenten en enkele voorwerpen van brons en ijzer zijn daarop afgebeeld. Voor een villa, die gewoonlijk weinig vondsten oplevert, was de oogst niet slecht, althans voldoende om een globale datering te geven.

Zoals wij straks zullen zien, waren uit sommige vondstcomplexen wel enkele conclusies te trekken omtrent de chronologie van bepaalde onderdelen van het gebouw, maar over het algemeen lagen tussen de fundamenteen de scherven, daterend van het einde der eerste tot een eindweegs in de derde eeuw en ook nog enkele uit de vierde eeuw, door elkaar⁴⁾. De later dateerbare fragmenten (behalve dan die uit de vierde eeuw) waren uit den aard der zaak wel iets talrijker dan de vroegere. Er werd bepaald nogal wat Flavische ceramiek gevonden, zodat althans de villa H, die aan het grotere complex vooraf is gegaan, wel iets vóór 100 n. Chr. gebouwd zal zijn.

Natuurlijk doet zich al terstond de vraag voor, of de economiegebouwen A-G nu gelijk met de tweede villa gebouwd zijn of iets later ofwel dat zij wellicht gedeeltelijk nog tot de oudste villa (H) behoren. Bij HOLWERDA's opgraving werden nogal veel aardewerkfragmenten uit de jaren omstreeks 100 n. Chr. gevonden (zie de beschrijving der vondsten onder II). Het is derhalve niet onmogelijk, dat de gebouwen A-D of een of meer daarvan (de vondsten zijn door HOLWERDA niet gebouwsgewijze apart gehouden) reeds bij de villa H moeten worden gerekend. Op de reconstructietekening (afb. 11) heb ik voor het eerste vermoeden geopteerd.

Het lijkt wel zeer waarschijnlijk, dat de grote graanschuur E met F en G er pas later bijgebouwd is.

Het koud aansluiten van de achtermuur der galerij 20 op het fundament van het badgebouw (bij de N-hoek van dit gebouw) wijst er wel op, dat dit badgebouw wel vrij vroeg, misschien al tegelijk met het hoofdgebouw, is verrezen, maar pas later (al of niet terstond bij de bouw van de graanschuur E) door middel van de galerij met het hoofdgebouw verbonden is.

Gewoonlijk worden er in een badgebouw heel weinig scherven gevonden. Men gebruikte er weinig of geen aardewerk en als het op enige afstand van het woonhuis is gelegen, mag men nauwelijks verwachten gebroken vaatwerk in de omgeving ervan aan te treffen. Dat er

4) Men moet hierbij natuurlijk wel bedenken, dat de fundamenteen al eens eerder zijn blootgelegd, waarbij de scherven natuurlijk nog des te meer door elkaar geraakt kunnen zijn.

toch nog wat scherven tussen de fundamenteën gevonden zijn, valt dus in zekere zin mee. Hieronder bevonden zich een terra sigillata scherf van omstreeks 100 en een stukje van een kruikhals uit de Flavische tijd. Men kan daar natuurlijk geen al te vaste conclusies uit trekken, maar die paar vroege vondsten steunen toch ons vermoeden, dat het badgebouw reeds vroeg in de tweede eeuw ontstaan is, gelijktijdig of ongeveer gelijktijdig met het woonhuis.

Aan de zuidzijde van het gebouwencomplex lag een ruime voorhof of tuin, door een muur omsloten. Deze tuinmuur sloot op het woonhuis aan bij de Z.O. hoek van het vertrek 14. Op dit punt o.a. hebben wij het bezwaar ondervonden van het opgraven van dit gedeelte van de aanleg met sleuven, want bij het onderzoek van het vertrek 14, in 1948, hadden wij daar buiten het muurwerk wel wat steenpuin aangetroffen, maar dit niet als de laatste resten van een uitgebroken muurfundament herkend. Het hele fundament van de tuinmuur, daar aan de oostzijde, was zo grondig uitgebroken, dat het voorbij de Z.O. hoek (bij A), die nog tamelijk wel in zijn verband zat, nog maar nauwelijks als een muurfundament te herkennen was. Het blijft derhalve een open vraag, of er wellicht daar, bij de aansluiting aan het huis, een ingang is geweest. Hadden wij die muur over een grote afstand bloot zien liggen, tezamen met een gedeelte van het woonhuis, dan ware daaromtrent mogelijk meer zekerheid te verkrijgen geweest. Evenwel daar, waar de tuinmuur op het badgebouw heeft aangesloten en deze conditie wel aanwezig was, zijn wij er evenmin uit wijs geworden. De tuinmuur, minder diep gefundeerd dan de gebouwmuren, was daar totaal verdwenen. Op slechts 32 cm. onder het maaiveld waren in de wand van onze grote onderzoekingsput nog flauwe kalksporen te zien. Verderop gingen zwakke sporen nog 20 cm. dieper (tot + 93.55 A.P.). Wanneer wij bij B de muur het eerst gevonden hadden en hem dan van daar uit voorzichtig, laagje voor laagje wegnemend, vervolgd hadden, hadden wij mogelijk meer succes gehad. Maar hoe het zij, dat die muur daar had doorgelopen, al of niet tegen het badgebouw aan, bleek ook uit deze uiterst vage sporen wel duidelijk genoeg.

Het gebouw H

Uit wat aanvankelijk in 1947 uiterst vage, onsamenvangende fundamentresten hadden geschenen en wat ook op HABETS' plattegrond geheel onbegrijpelijk leek, groeide bij hernieuwd onderzoek in 1950 de bijna volledige plattegrond van het gebouw H, een bijna klassiek regelmatig voorbeeld van een kleine porticusvilla met hoekrisalieten. De kern van dit gebouw werd gevormd door een grote ruimte van 16×13.5 m., die naar het schijnt door een muur, waarvan het verloop niet helemaal duidelijk is geworden, precies in tweeën werd gedeeld. Vermoedelijk is er aan de Z.O. zijde, tussen de vooruitspringende hoekvertrekken, nog een porticus geweest, maar van het fundament van de voormuur van deze porticus, die wij ons dan wel als een minder diep gefundeerde borstwering met dwergzuiltjes moeten voorstellen, was geen spoor meer te vinden. De grote middenruimte was aan drie zijden omgeven door een serie vertrekken. Waarschijnlijk waren dit wel allemaal woonvertrekken. Geen enkel lijkt groot genoeg om als een stal of iets dergelijks geïnterpreteerd te worden. Een kelder was er niet en ook geen aanwijsbare sporen van hypokausta. In tegenstelling met de grote villa vertoonden de resten van dit gebouw H absoluut geen brandsporen. De fundamenteën waren voor het merendeel veel grondiger uitgebroken dan die van de grote villa met haar bijgebouwen⁵⁾. Onge-

5) Bij c en d lagen een paar muurbrokken geheel van hun plaats geschoven. Het waren geen fundamentresten in situ, want het onderlaagje van kiezel ontbrak.

twijfeld is dat reeds in de Romeinse tijd gebeurd. Daar het gebouw om zo te zeggen vlak voor de deur van de grote villa lag, is het ook ondenkbaar, dat het gelijktijdig daarmee heeft bestaan. Het is er zonder twijfel aan voorafgegaan en afgebroken zodra het nieuwe gebouw (althans in zijn eerste bouwtoestand, afb. 11, II) klaar was. Blijkens de vrij talrijke vondsten van tamelijk vroeg tweede-eeuwse scherven, overal verspreid tussen de resten van de grote villa, zullen wij de bouw daarvan en dus ook de afbraak van de villa H zeker vrij vroeg in de tweede eeuw moeten stellen. De vondsten uit het gebouw H dateren uit het eind van de eerste en uit de eerste decennia van de tweede eeuw, zo o.a. een nog gave, weinig afgesleten munt van Trajanus uit 16 n. Chr. (beschr. d. Vondsten onder III, h). Zij geven een betrouwbaar getuigenis voor het korte bestaan van dit gebouw.

Het hoofdgebouw van de tweede villa

De grote villa vertoont, zoals boven reeds werd opgemerkt, in zijn kern eveneens de gewone plattegrond zoals wij die kennen van de meeste villa's van middelbare grootte in deze streken, o.a. die van Lemiers⁶⁾, van Vaasrade⁷⁾, van Simpelveld⁸⁾ en van ontelbare andere, niet alleen in Nederlands Limburg, maar in heel Gallia Belgica. Dit gebouw heeft alleen een ander aanzien gekregen door de aanbouw van vleugels, die hoogstwaarschijnlijk niet direct tot de eerste aanleg behoord hebben. De kern wordt, als steeds, gevormd door het *grote middenvertrek 1*. Wij weten sinds lang dat deze ruimte, in een villa van dit type, steeds als een overdekte hal, en niet, zoals altijd nog zo nu en dan beweerd wordt, als een binnenplaats moet worden opgevat. Ten overvloede zij hier ook nog eens opgemerkt, dat de latere Limburgse hoeve, met haar binnenplaats, niet van de Romeinse villa afstamt. Een overtuigend bewijs voor het overdekt zijn van deze ruimte vonden wij thans weer in de aanleg van het praefurnium van het hypokaustum 3. De andere praefurnia (12a, 13a, 15 en die van de badvertrekken) waren door muurfundamentjes omgeven, d.w.z. het waren grotere of kleinere vertrekjes, buiten tegen de vertrekken met een verwarmingsaanleg aangebouwd en ongetwijfeld overdekt, want daar hun vloeren onder de begane grond lagen, op het niveau van de ondervloeren der hypokausta, zou anders bij regenval alles ondergelopen zijn. Het praefurnium nu van vertrek 3 (Pl. VI, 1) bestond slechts uit een kuil met een eensteens wandje, oorspronkelijk zeker wel verscheidene steenlagen hoog, waarvan nu nog slechts twee lagen stenen van tezamen 20 cm. hoogte over waren. Hieruit mogen wij zeker wel concluderen, dat dit praefurnium binnen een overdekte ruimte lag. Het met vierkante plavuizen van 20 × 20 cm. geplaveide vloertje, waarvan een gedeelte nog intact was, lag 33 cm. onder de nog bewaarde bovenkant van het aangrenzende muurfundament en 36 cm. onder het niveau, waarop in het aangrenzende vertrek 4 op een enkel punt nog overblijfselen van een vloer van opus signinum (fijngemalen baksteen-gruis in kalk gebed) werden aangetroffen.

Een zeker bewijs van het overdekt zijn van het grote middenvertrek in een Romeinse villa is ook het feit, dat men meestal in het midden de sporen van een haard aantreft. Wij hebben daar natuurlijk ook hier naar gezocht. Inderdaad vonden wij juist in het midden van het vertrek een brandplek. Deze bleek echter reeds sterk vergraven te zijn, wellicht indertijd bij de opgraving van HABETS en daar er over het gehele middenvertrek een brandlaag bleek te liggen, ter

6) *Oudh. Med., N.R.*, XV (1934).

7) t.a.p.

8) *Oudh. Med., N.R.*, XXII (1941).

hoogte van de bovenkant der fundamenten, zodat het tenslotte mogelijk is, dat as en houtskool en rood verbrande grond van boven af bij die latere vergraving in dat gat gekomen zijn, is de interpretatie van dat brandgat als overblijfsel van een haard, in dit geval, hoewel zeer waarschijnlijk, toch niet volkomen zeker. Onderin dit brandgat werd een scherfje van inheems, mogelijk nog praeromeins, aardewerk gevonden. Die brandlaag hebben wij over het gehele gebouw kunnen waarnemen. Juist over het vertrek 1 lag bijzonder veel as en houtskool, allicht omdat het een grote houten kap gehad moet hebben. Niet overal waren de brandsporen even sterk. Wel vooral weer in het vertrek 17 (houtskool en daartussen veel brokken van dakpannen) en eveneens in het gebouw E (zie beneden).

Van het *vertrek 2* valt niets te vermelden.

Het *vertrek 3* had een hypokaustum. Het praefurnium daarvan werd reeds besproken. De verharde vloer van opus signinum (6 cm. testa contusa op grint, daaronder \pm 18 cm. steenslag) was bijna geheel intact. Ook vonden wij nog de onderste tegels van twee der pijler-tjes die de suspensura gedragen hadden. Deze twee tegels waren overhoeks geplaatst. De wanden waren van binnen, ter bescherming tegen de hitte, met opus signinum bepleisterd. In de N.W. wand waren twee schuin omhoog lopende nissen uitgespaard om de hete lucht naar boven te voeren. In de Z.W.wand moeten zich oorspronkelijk drie van zulke nissen bevonden hebben, waarvan er nog twee intact waren. Op vloerhoogte zullen deze hebben aangesloten op holle tubuli, die in de stuc-wand waren ingelaten. Het fundament van de N.W.muur van vertrek 3 stiet koud tegen dat van de N.O.muur van vertrek 17 aan. Hieruit en uit het feit, dat het vertrek een eigen Z.W.wand had, die dus niet samenviel met de N.O.wand van 17, blijkt dat dit hypokaustum bij de bouw als een apart onderdeel behandeld is ⁹⁾.

Van *vertrek 4* is niets bijzonders te vermelden, behalve wat boven reeds gezegd werd over sporen van een verharde vloer.

Onder *vertrek 5* lag de kelder, die iets kleiner was dan dit vertrek. De scheidsmuur tussen 4 en 5 was namelijk niet tevens de keldermuur. De Z.W.muur van de kelder bevond zich ongeveer een m. meer naar rechts. Tussen deze muur en het volgende muurtje, dat een eind in de kelder uitstak, heeft eens de, ongetwijfeld houten, keldertrap gelegen. De kelder was ongeveer 2 m. diep en had een vloer van vastgestampte leem met baksteenmeel. Helaas ontbraken tijd en geld in 1947 om de kelder geheel uit te graven. Dit was echter door HABETS reeds gedaan, zoals ik vernam van de heer VAN OPPEN te Heerlen, die die opgraving in zijn jeugd had bijgewoond en tevens blijkt uit de bij die gelegenheid gemaakte tekening (Pl. VI, 2). Vondsten van belang waren er dus in de kelder ook niet meer te verwachten. Interessant was de methode die men had toegepast om de kelder vochtvrij te maken. Men had nml. het fundament aan de buitenzijde tot onder aan toe geheel bekleed met dakpannen, die door spijkers op hun plaats gehouden werden en aan de buitenkant waren bepleisterd met een laagje opus signinum ¹⁰⁾. Die bekleding liep ook even om de hoek door, tegen de naar buiten uitspringende muur van het vertrek 11 aan (Pl. VI, 3).

Van de *vertrekken 6 en 7* is wederom niets te vermelden.

De corridor 8a scheidde de rechtervleugel, bestaande uit de drie grote kamers 8, 9 en 10, van het centrum van het gebouw.

9) Dit wil echter nog niet zeggen, dat dit vertrek als een latere toevoeging beschouwd moet worden. De reden van het bouwen van een aparte Z.W. wand is vermoedelijk hierin gelegen, dat deze, als muur van een hypokaustum, dieper gefundeerd moest worden dan de muren van het vertrek 17.

10) Door Vitruvius (VII. 4) aanbevolen als vochtwerend middel.

Het fundament van de N.W.muur van het *vertrek 9* vertoonde een eigenaardigheid. Daar, waar de Z.W.wand van het hypokaustum 13 er op aansloot, ging de fundering van deze muur nml. opeens 20 cm. dieper. Die onderste laag van 20 cm. bestond echter uit los onder het fundament gestopte keien, die er gedeeltelijk uitrolden toen wij dit fundament blootgroeven (Pl. VI, 4). Bovendien was in de opstaande wand van onze sleuf ook nog duidelijk de donkere verkleuring van de insteek te zien. Nergens elders was een insteek voor de fundamenteën waar te nemen. De funderingssleuven waren nooit breder gegraven dan men de fundamenteën (die geen versnijdingen hadden) wilde maken. Het was heel duidelijk, dat men hier het fundament later nog eens had blootgelegd. Men vraagt zich echter af waarom men dit fundament eigenlijk heeft onderstopt, want zoals uit de hoogtematen blijkt, stak het oorspronkelijk toch diep genoeg (oorspr. onderkant op + 94.38 A.P., onderkant fundament N.W.muur van 13 op + 94.45 A.P.). Waarschijnlijk heeft men aanvankelijk de ondervloer van het hypokaustum dieper willen leggen, maar daarvan afgezien, toen men zag, dat het met dat onderstoppen toch niet ging. Inderdaad, als men recht omlaag, langs de achtermuur der vertrekken 9 en 10, over de hele breedte van 13 een gat gegraven had, was deze zonder twijfel ingestort. Het blijkt in elk geval uit de pogingen, om dit fundament achteraf dieper te maken wel duidelijk, dat het hypokaustum 13 een latere aanbouw is. Straks komen wij nader op dit hypokaustum terug.

In *vertrek 10* lag, niet precies in het midden, een haard. De stenen van de oorspronkelijke opbouw lagen, los door elkaar geworpen, bovenop een vierhoekige plek rood verbrande leem, die zich duidelijk aftekende op + 94.92 A.P. en bij doorgraving een 30 cm. diep komvormig gat bleek te zijn, dat veel houtskool bevatte. In de N.hoek van dit vertrek was een diep gat, dat nog een gedeelte van het zware fundament van D vernield had, gevuld met puin en kalk. Het dateert zeker van na de afbraak van de villa ¹¹).

Het *vertrek 11* grensde aan de kelder. Het fundament van de Z.O.muur stiet koud tegen de keldermuur. Wij mogen hier echter niet de gevolgtrekking uit maken, dat het vertrek 11 een latere aanbouw is. Men heeft eerst de keldermuur gebouwd, die natuurlijk veel dieper de grond in ging en vervolgens dat minder diepe fundament er tegenaan gelegd. De N.W.hoek van het vertrek 11 bleek nml. wel degelijk met de keldermuur in een verband gemetseld te zijn. Het fundament van dat gedeelte van de gemeenschappelijke muur, dat voorbij de kelder uitsprong, was ook, terwijl het gewoon in het verband doorliep, weer op normale diepte gelegd.

Het *hypokaustum 12* met zijn *praefurnium 12a*, maakt wel de indruk een latere aanbouw te zijn. Het ligt, binnen zijn eigen muren besloten, geheel los tegen de N.O.wand van het vertrek 11 aan. Alleen de ondervloer was nog intact, van pijlertjes geen spoor meer. De muren waren van binnen bepleisterd met opus signinum. Het stookgat, ongeveer 110 cm. breed, was geplaveid met een grote tegel van 57 cm. in het vierkant en drie smalle brokken van tegels van hetzelfde formaat. Ongetwijfeld werd de oorspronkelijke breedte van het stookgat slechts door de grote tegel gevormd. Op de andere tegelbrokken moeten wij ons muurtjes van opgestapelde tegels of dakpannen denken, om het kalkstenen fundament tegen de hitte van het vuur te beschermen, zoals wij dat straks ook bij het stookgat van het hypokaustum 13 zullen vinden. Langs het fundament van de Z.O.muur lag een rij imbrices, met de holle kant naar beneden

11) HABETS beschouwde dit gat, volgens zijn aantekeningen (archief Mus. v. Oudh.), waarschijnlijk terecht als een put, waar kalk in gebrand was. Hij vond er gebrande en ongebrande kalk in. Het is zeer wel mogelijk dat men daar later, misschien lang na de Romeinse tijd, de kalksteen uit de ruïne tot kalk heeft gebrand.

gekeerd (Pl. VII, 1), vermoedelijk bedoeld om het indringen van vocht onder de *suspensura* te keren.

Wij zagen reeds, dat ook het *hypokaustum* 13 in elk geval als een latere aanbouw moet worden beschouwd. De fundamenten der beide korte zijwanden stieten dan ook koud tegen de achtermuur der vertrekken 9 en 10 aan. De voor het grootste deel intact gebleven ondervloer lag niet helemaal vlak en bovendien in zijn geheel ongeveer 20 cm. hoger dan die van 12. Hij bestond uit een laag van 9 cm. *opus signinum* op \pm 10 cm. steenslag. De muren waren van binnen natuurlijk weer met *opus signinum* bepleisterd. De vloer van het stookgat bestond uit twaalf tegelbrokken op hun kant geplaatst (Pl. VII, 2). Deze tegelbrokken waren 9 cm. hoog en 75 cm. lang (de breedte van het fundament). Het stookgat was op zij bekleed met enige lagen op elkaar gestapelde tegels, ook 75 cm. lang en \pm 30 cm. breed. Naar binnen toe liep dit tegelmuurtje nog eens zover door. Terzijde van het stookgat lagen nog twee ronde tegels (doorsn. 22 cm.), de enige overblijfselen der hypokaustumpijlers. De fundamenten van het praefurnium waren totaal uitgebroken en het verloop was nog slechts aan heel vage puin-sporen te herkennen. Het was buitengewoon klein en zeker om die reden nog eens naar achteren toe verlengd. Voor het herkennen van deze uiterst vage muursporen vonden wij steun in HABETS' kaart, die duidelijk twee hokjes achter elkaar laat zien. HABETS heeft dit muurwerk ongetwijfeld nog in een betere staat van conservatie aangetroffen en zal wel verantwoordelijk zijn voor de verwoesting¹²⁾. In het puin van vertrek 13 werden stukjes zachtgroen en rood geschilderd pleisterwerk gevonden (zie de beschr. d. vondsten onder III, d).

Het *hypokaustum* 14 had ook een goed bewaarde ondervloer en de muren waren van binnen weer met *opus signinum* bepleisterd. Het stookgat was met twee halve grote tegels geplaveid. Ook de wanden van het praefurnium 15 waren met *opus signinum* bepleisterd. Op 8 cm. onder de bewaarde bovenkant van het fundament van dit praefurnium stak een richel van onregelmatige stenen uit. Op deze zelfde hoogte lag in de grond ook een dun laagje houtskool (op Pl. VII, 3 in de wand van de sleuf nog te herkennen). Dit laagje houtskool gaf de oorspronkelijke hoogte van de vloer van het praefurnium aan. De zijmuurtjes van het praefurnium stieten koud tegen de muur van het hypokaustum. Bij een latere verbouwing was het praefurnium versmald en tevens naar achteren verlengd. De Z.O.muur van het nieuwe praefurnium (15a) liep over de niet volledig weggebroken achtermuur van het oorspronkelijke heen (Pl. VII, 3). Het verdere verloop van dit muurtje was nog slechts vaag herkenbaar.

Die versmalling is blijkbaar geschied met het doel de zijmuur van het praefurnium in een lijn te brengen met de voorwand van *de porticus* 16, die ook zeker wel als een latere toevoeging moet worden beschouwd. De constructie van het fundament van deze porticus week nml. af van die der andere fundamenten. Deze laatsten waren op steenslag gefundeerd, met onderin een laagje grint. Onder in de bouwsleuf van dit totaal uitgebroken porticusfundament echter, troffen wij overal vuursteenknollen aan, van die grillig gevormde steenformaties die doen denken aan versteende boomtakken, afval uit de mijnen en de steengroeven, die ten allen tijde voor verharding van wegen en als onderlaag voor fundamenten zijn gebruikt. Op sommige plaatsen vormden deze vuursteenknollen, niet meer in situ, maar verstoord en dooreengeworpen, nog de enige aanwijzing, dat daar eens een fundament gelegen had. Niet duidelijk is waarvoor het ronde vloertje heeft gediend, dat op een plaats, half onder het fundament liggend werd

12) Op HABETS' kaart is het vertrek 13 in tweeën gedeeld. Aan de N.O.zijde, waar wij de vloer uitgebroken vonden, ziet men een muurtje getekend. Of dat indertijd juist is geobserveerd, was niet meer uit te maken.

aangetroffen, gemaakt van dakpannen van 40×35 cm., waarvan op de hoeken brokken waren afgeslagen om aan het geheel ten ruwste na een ronde vorm te geven. Zowel eronder als erop werden vrij veel kalkresten aangetroffen. Heeft men wellicht oorspronkelijk de bedoeling gehad om op geregelde afstanden zulke vloertjes te leggen als fundament voor hoog opgaande zuilen en heeft men dat plan bij nader inzien laten varen voor een borstwering met dwergzuiltjes? Er werden geen sporen van meer zulke vloertjes gevonden maar, zoals gezegd, het fundament was overal grondig weggebroken en ze kunnen dus verdwenen zijn. Men kan dus desgewenst een tussenbouwstadium aannemen met een galerij van grote (vermoedelijk houten) zuilen, later vervangen door een borstwering met dwergzuiltjes. De aanwijzingen zijn echter veel te onduidelijk om hieromtrent iets meer dan een vage veronderstelling uit te spreken. Bij de hoek van het gebouw D lag weer een diepe latere vergraving.

Wenden wij ons nu eerst tot de linkervleugel van het gebouw. Tegen onze verwachting kwam deze niet overeen met de rechtere vleugel. Wij hadden hier ook drie grote vertrekken verwacht, corresponderend met de vertrekken 8, 9 en 10 van de linkervleugel, maar met de kleine kamer 19 was het afgelopen. Over het geheel was de conservatietoestand van de fundamenten van dit gedeelte zeer slecht.

Binnen *het vertrek 17*, waarvan het fundament gedeeltelijk nog vrij goed bewaard was, werden, zoals boven reeds terloops werd medegedeeld, veel brokken van dakpannen gevonden, vermengd met as en houtskool. Wederom duidelijke sporen van de gewelddadige verwoesting, die aan het bestaan van de villa een einde heeft gemaakt.

In de N.hoek van *vertrek 18* werden resten van frescoschildering gevonden met een decor van bruine rozetten op wit fond, in dubbele rode cirkels gevat. Ook fragmenten van randen, naar het schijnt, in grijsblauw, paarsrood en groen (zie beschr. d. vondsten onder III, f).

In *vertrek 19* werden nog overblijfselen van een verharde vloer aangetroffen in de vorm van een onderlaag van kiezel met wat *testa contusa*.

Iets verderop troffen wij een dunne kiezellaag aan, waarop wat losse stenen lagen, die in een strook met onregelmatige begrenzing enigszins schuin op de achtermuur van de porticus 20 aanliep. Blijkbaar een overblijfsel van een verhard pad.

Het afvalgat e bevatte vele vroeg-tweede-eeuwse scherven (vgl. beschr. d. vondsten onder III, k), het afvalgat f uitsluitend kalk en stenen. Mogelijk zijn deze afvalgaten ontstaan bij de afbraak van de villa H.

Wij zagen reeds, dat de porticus 16 ongetwijfeld een latere toevoeging was. Hetzelfde is met *de porticus 20* het geval. De voormuur van deze porticus zien wij doorlopen vlak vóór het fundament van *de porticus 21*. Het lijkt geen twijfel, of dit wijst op een verbouwing. In eerste aanleg bestond het hoofdgebouw slechts uit de vertrekken 1-7, de uitspringende hoekkamers 11 en 17 en de porticus 21 (afb. 11, II). Pas bij de allerlaatste vergroting, na de bouw van de graanschuur E, heeft men de porticus 20 gebouwd, iets breder dan de oorspronkelijke porticus 21. Midden voor het middenvertrek 1 buigt het (van het standpunt van de beschouwer uit gezien) van rechts komende fundament van de voormuur der porticus 20 rechthoekig naar voren om, over het fundament van de achtermuur der voormalige villa H heenlopend. Het vormde aldus een trapwang voor de trap die opleidde naar de voorgalerij. De andere trapwang was verdwenen, die moeten wij ons denken daar, waar het van links komende fundament ophoudt.

De gebouwen A en B

Van de belangrijke bijgebouwen dezer villa is er vermoedelijk geen enkel aan de aandacht

ontsnapt. *Het gebouw A* is een landbouwschuur van grote afmetingen (11×28.80 m.), *het gebouw B* eveneens een grote schuur (15.80×28.80 m.) met een langwerpige ruimte erachter van 4×28.80 m., deze laatste vermoedelijk een koeien- of paardenstal.

Het gebouw C

Het gebouw C heeft misschien als onderkomen voor het personeel gediend. Het bestaat uit een grote, bijna vierkante ruimte (11.20×11.70 m. binnenwerks) en een langwerpige ruimte (11.20×2.10 m. binnenwerks) die men zich respectievelijk als dag- en nachtverblijf voor de slaven kan voorstellen.

Het gebouw D

Het fundament van D (7×5.60 m. binnenwerks, fundamentbreedte 1.20 m. tot 1.40 m.) onderscheidde zich opvallend van de andere fundamente. Het was veel breder en ook veel dieper. Waren de andere fundamente berekend op een bouw van slechts één verdieping¹³⁾, het gebouw D is ongetwijfeld hoger geweest en wij menen het dan ook, naar analogie van dergelijke fundamente, elders gevonden, als een graansilo van enige verdiepingen te moeten interpreteren¹⁴⁾.

Het gebouw E en de vertrekken F en G

In het gebouw E (33×11.50 m. binnenwerks) met de parallelfundamente binnen de buitenmuren, die een planken vloer zullen hebben gedragen, hoog en droog boven het maaiveld en ongetwijfeld goed geventileerd, herkennen wij terstond een horreum of korenschuur¹⁵⁾. Merkwaaardigerwijze bleken deze parallelfundamente aan de N.W.zijde zeven in getal te zijn, aan de N.O.zijde d.e.t. slechts zes. Een diagonaalsleuf bracht nergens een dwarsfundament aan het licht, dat door een verdeling in twee compartimenten met verschillende binnenindeling dit verschil begrijpelijk zou hebben gemaakt. Wel bleek, dat meer naar het midden toe van de parallelfundamentjes zo goed als niets meer over was. Een brandlaag, ter hoogte van de bovenkant der fundamente, waarop weer een laag pannepuin lag, wees er hier duidelijk op, dat het gebouw door brand te gronde was gegaan. De bestemming van de twee aangrenzende vertrekken F en G, die duidelijk met E in een verband gebouwd waren, laat zich niet zo gemakkelijk raden.

Het badgebouw

Wij komen nu tot de beschrijving van het badgebouw. Bekijken wij de plattegrond, dan treft ons dadelijk een wijziging in de oorspronkelijke toestand der vertrekken 2a en b (Pl. VII, 4). Deze hebben oorspronkelijk een enkel vertrek gevormd, voorzien van een hypokaustum, waarvan 1 het praefurnium was. De brandresten op de hardgestampte lemen vloer van 1, vooral ter plaatse van het stookgat, lieten daaromtrent geen twijfel. Op de verharde ondervloer van 2a was echter een laag steenpuin gestort en daarop, ongeveer ter halver hoogte van de oorspronkelijke suspensura, een vloer gelegd van opus signinum, bedekt met rode plavuizen van 24 cm. in het vierkant. Onder de andere helft van het vertrek 2b, was het hypokaustum uitstekend bewaard gebleven. Op de ondervloer van opus signinum stonden de pijlertjes, opgebouwd uit

13) Waarschijnlijk steenbouw, geen leemvakwerkbouw.

14) Vgl. FREMERSDORF, *Der Römische Gutshof Köln-Müngersdorf. Röm. Germ. Forschungen* 6, Geb. VI, Taf. 16.

15) Vgl. o.a. R. DE MAYER, *De Romeinse Villa's in België*, afb. 2 en 19b.

zeven vierkante tegels van $21 \times 21 \times 4$ cm. en daarop een tegel van $29 \times 29 \times 4.5$ cm. Vervolgens, telkens met de hoeken rustend op vier pijlertjes, de grote vloertegels van $60 \times 60 \times 6$ cm., waarop een laag van ongeveer 15 cm. opus signinum was aangebracht en tenslotte plavuizen van 24 cm. in het vierkant. De wanden van het vertrek 2a/b waren merkwaardig ondiep gefundeerd. Zij gingen niet dieper dan de onderkant der bovenvloer. Het hele hypokaustum was eenvoudig in de leembodem uitgediept en de lemen wanden waren bekleed met grote dakpannen (vgl. de coupe door de N.W.muur, zichtbaar op Pl. VII, 4 in het midden). Misschien is deze onsolide constructie wel aanleiding geweest om het hypokaustum, wellicht na korte tijd al, buiten gebruik te stellen en aan het vertrek een andere bestemming te geven.

De helft van het vertrek, die wij met 2a hebben aangeduid, schijnt in zijn gemodificeerde vorm als een soort van ondiep bassin gediend te hebben. De vloer van 2a lag 40 cm. dieper dan die van 2b en stond daarmee, naar het schijnt, met een trap van een enkele trede, over de hele breedte van het vertrek, in verbinding. Een scheidsmuur tussen de twee vertrekken is er niet geweest. De wanden van het bassin 2a waren met tegels bekleed, met het muurwerk verbonden door een laagje specie.

Het water werd afgevoerd door de goot β (Pl. IX, 1) en waarschijnlijk aangevoerd door een buis die, van het vertrek 6 uit, door een opening in de Z.hoek van de Z.O.wand voerde. Deze opening meenden wij althans nog in het muurfundament te herkennen. Een brokstuk van een tegel, die in die hoek uit de vloer omhoog stak, zal op de een of andere manier wel met de apparatuur voor die wateraanvoer in verband hebben gestaan (Pl. IX, 2).

In *vertrek 3* vonden wij nog overblijfselen, in de vorm van losse steenbrokken en testa contusa, van een verharde vloer. Blijkbaar heeft in dit vertrek, ongetwijfeld het frigidarium, een koudwaterbekken gestaan, waarvan de afvoer, in de W.hoek, in de vorm van een imbrex met de bolle kant naar boven, die door de muur heen stak, tevens tot spoeling diende van het *privaat 4*, dat van een *zinkbak 5* was voorzien, welke geconstrueerd was met een verval van 15 cm. en loosde op de goot α , waarvan het beginpunt 17 cm. hoger was gelegen, zodat het bezinksel achterbleef (Pl. VIII).

De goot α liep om het praefurnium 1 heen en mondde met een verval van 26 cm. in de goot β uit. Hij was gebouwd van tegelscherven en afgedekt met grote steenblokken. Hij rustte op het fundament van het N.W.muurtje van het praefurnium 1 en kan dus pas zijn gebouwd toen dit praefurnium buiten dienst gesteld en afgebroken was. Ook het *privaat 4* met zijn *zinkbak 5* moet dus tot een tweede bouwphase behoren, toen het vertrek 2 de hierboven beschreven verbouwing had ondergaan. Dat de goot α in de goot β had uitgemond is buiten twijfel, want de wand van aan de ene kant vijf lagen met specie op elkaar gemetselde dakpannen en aan de andere kant drie lagen halve dakpannen (Pl. IX, 1) van β liet daarvoor een opening vrij. Deze opening evenwel, was later weer met stenen en brokken mortel dichtgestopt. In een nog latere phase van de bouw schijnt dus de goot α en daarmee tevens dus het *privaat 4* weer gesupprimeerd te zijn.

Het vertrek 6 had, evenals oorspronkelijk ook het vertrek 3 zoals wij zagen, een vloer van opus signinum, maar deze was slechts voor een klein gedeelte vernield. Het grootste deel was volkomen intact, met nog een gedeelte van de vloerbedekking van rode plavuizen, terwijl de verdwenen plavuizen hun afdruk in het opus signinum hadden achtergelaten. De vloer was rondom tegen de wanden met een schuine richel afgewerkt. Daarvan waren nog duidelijke sporen bewaard gebleven.

Het vertrek 7 had wederom een vloer van opus signinum, rondom met een schuine richel afgewerkt. Door de W.hoek van het fundament voerde een goot, waarvan alleen de tegelvloer nog goed bewaard was, het water af naar de goot β .

De vertrekken 8 en 9 hadden hypokausta. De ondervloeren waren goed bewaard, alsmede de onderste tegels van enkele pijlertjes, ronde in 9 en vierkante in 8 (28 en 24 cm. in het vierkant) en in vertrek 8 op twee vierkante tegels nog elk een ronde. De ondervloer van 9 lag 27 cm. hoger dan die van 8.

In *het vertrek 10* waren de praefurnia van deze hypokausta gelegen. Dit was echter niet de oorspronkelijke toestand. Pas bij een latere verbouwing is het vertrek 10 van 8 afgescheiden (vgl. op afb. 11 bouwphase II met III).

Oorspronkelijk was *vertrek 11* het praefurnium voor het grote vertrek 8/10, waarin wij ongetwijfeld het caldarium moeten zien. Vandaar trok de warme lucht verder naar het *tepidarium 9*, dat oorspronkelijk geen eigen praefurnium had. Tussen 11 en 10 was duidelijk een doorgang in het fundament waar te nemen en daarvoor een donkere asplek. Op 24 cm. onder het hoogst bewaarde punt van het fundament der N.O.muur van 11 (op + 92.81 A.P.) stak een brede richel uit. Deze zal de vloerhoogte aangegeven hebben, zoals wij dat ook reeds zagen bij het praefurnium 15. Evenmin als bij 15 was hier echter enig spoor van een verharde vloer te vinden. Hoogstwaarschijnlijk is die er ook nooit geweest. Zulke richels vonden wij ook langs de Z.O.-, N.O.- en N.W.muren van 10 en langs de Z.W.muur van 8, maar iets hoger, nml. op + 92.98 A.P. Op diezelfde hoogte werden in vertrek 10 op een paar plaatsen ook nog sporen van de verharde vloer gevonden en in vertrek 8 lag de, daar nog volledig bewaarde, ondervloer van het hypokaustum tegen de richel aan. De latere verkleining van het grote caldarium 8/10 tot 8 is teweeggebracht door het inbouwen van twee nieuwe muren. De nieuwe Z.O.muur was ruim 90 cm dieper gefundeerd dan de muur waar hij op aansloot en de N.O.muur, die weliswaar niet dieper gefundeerd was, stiet koud tegen de Z.O.muur van 9. Verder waren in het pleisterwerk van de wanden van het vertrek 10 voegen gesneden (Pl. IX, 3). Dat bewijst ook al, dat die wanden te eniger tijd niet meer wanden van een hypokaustum waren, dus onzichtbaar onder de vloer van een vertrek, maar zichtbaar en derhalve netjes afgewerkt. En een tot op die diepte zichtbare wand kan slechts de wand van een praefurnium geweest zijn, waarvan de vloer immers gelijk moest liggen met de ondervloer van het bijbehorende hypokaustum.

Bij het caldarium 8 (oorspr. 8/10) ontbrak ook niet de kleine exedra, een vast architectonisch element van het warme badvertrek, waarin gewoonlijk een wasbekken (labrum) met koud water was geplaatst. *De afvoergoot γ* van dit wasbekken, met een bodem van plavuizen en wanden van hypokaustumtegeltjes, was nog intact (Pl. IX, 4). Een compacte, 32 cm. dikke laag steenpuin omgaf aan de buitenzijde het halfronde fundament van de exedra. Ter weerszijden van de afvoergoot lagen twee korte fundamentjes, het linkse van twee lagen vierkante tubuli, het rechtse van drie stenen en een tegel gebouwd, kennelijk dus met materiaal dat men toevallig bij de hand had. Aan de vierkante tubuli moet men hier geen enkele functionele betekenis toekennen. Deze fundamentjes dienden wellicht om een deksel te dragen, dat men op kon lichten als men de afvoer schoon wilde maken.

De afvoergoten β en γ konden in hun gehele verloop vervolgd worden, tot waar in de Romeinse tijd kennelijk een inzinking in het terrein is geweest, waar het water door werd afgevoerd. Bij de uitmonding van β vonden wij 57 cm. dieper pas vaste, ongeroerde grond; bij de uitmonding van γ , die 52 cm. dieper lag, ging de vuile grond nog 1 m. dieper.

Interpretatie der verschillende badvertrekken.

Bij het onderzoek van wat er van het badgebouw was overgebleven konden wij wel enige inwendige verbouwingen vaststellen. Evenwel kwam tegelijkertijd vast te staan, dat het gebouw als geheel direct in eerste aanleg zijn volle omvang heeft gekregen. Ik behoef slechts te wijzen op de punten C en D, waar de fundamenten van de N.W.- en van de Z.W.helft van het gebouw op elkaar aansloten. Op die punten zag men de fundamenten van de vertrekken met hypokausta ineens dieper gaan (vgl. de hoogtematen onderkant fundament). Niettemin waren de fundamenten op die punten wel degelijk in het verband gemetseld en de muren dus ongetwijfeld in een keer opgetrokken.

Vragen wij thans naar de bestemming der verschillende kamers, dan konden wij de vertrekken 8/10 (later 8) en 9 reeds met grote stelligheid aanwijzen als resp. caldarium en tepidarium. De interpretatie van de vertrekken 1-7 is echter minder eenvoudig. Wij hebben al gezien, dat het vertrek 2 oorspronkelijk een hypokaustum had. Misschien moet het als een sudatorium verklaard worden. In die eerste bouwphase zal dan 3 vermoedelijk het apodyterium zijn geweest en 6 het frigidarium met het bassin 7. Het mag ons een ogenblik verwonderen, dat de afvoer van 7 aansluit op de goot β die in de eerste plaats lijkt te zijn aangelegd met het oog op het bassin 2a, dat immers, zoals wij zagen, pas als een latere verbouwing moet worden opgevat. Wij kunnen niet ook het bassin 7 als een latere verbouwing verklaren, want wij zagen reeds, dat zijn fundamenten met de aansluitende fundamenten in een verband gemetseld waren. Evenwel, ook toen 2 nog een sudatorium (of wellicht ook een caldarium voor beperkt gebruik?) was, zal er allicht een labrum in gestaan hebben, waarvoor toch ook een afvoer nodig was.

De latrine 4 met zijn afvoergoot α schijnt wel later te zijn bijgebouwd. Wij zagen reeds dat de goot over het fundament van de achtermuur van het praefurnium 1 heenliep en dus pas gemaakt kan zijn toen dit praefurnium niet meer bestond. Tevens sloten de muren van de zinkbak 5 koud op de fundamenten van 2 en 3 aan. Als onze veronderstelling juist is, dat 3 aanvankelijk als apodyterium heeft gediend, dan ligt het ook voor de hand, dat de waterafvoer, die tevens als spoeling voor het privaat diende, pas later is gemaakt, toen ook in het vertrek 3 een bassin of waterbekken werd geplaatst. Dat dit laatste gebeurd moet zijn, blijkt uit de aanwezigheid van die afvoer. Het betekent tevens, dat het vertrek 3 te eniger tijd bij het frigidarium is getrokken¹⁶⁾. Dit moet dan gebeurd zijn toen de porticus 20, met de daarvan afgescheiden ruimte 22, langs de korenschuur E tot aan het badgebouw is doorgetrokken. Dat die porticus later is gebouwd dan het badgebouw blijkt, zoals wij reeds zagen, uit het feit, dat zijn fundament (bij g) koud op de noordhoek van het badgebouw aansluit. Resten van testa contusa en brokjes baksteen, vermoedelijk van vloertegels, boven in de fundamenten van de ruimte 22, verrieden dat ook deze een vloer van opus signinum heeft gehad. Het lijkt niet te gewaagd om in 22 het nieuwe apodyterium te zien.

Andere bijzonderheden die bij de opgraving aan het licht kwamen.

Binnen de porticus 20 tekende zich bij h een vierhoekige kalkplek in de grond af. Bij onderzoek was duidelijk de afdruk waar te nemen van een uit planken vervaardigde kist die, gemeten vanaf het niveau, waarop de vierhoek duidelijk zichtbaar was, nog slechts 8 cm. diep

16) Misschien is het aan de aanwezigheid van de vloer van dit later ingebouwde bassin, die blijkens de ligging van de afvoerbuis nogal hoog gelegen moet hebben, te wijten, dat de vloer van vertrek 3, in tegenstelling met die van 2b en 6, later, na de verwoesting van het gebouw, zo grondig is opgeruimd.

was. Deze had blijkbaar tijdens de bouw of bij een restauratie gediend om de kalk in aan te mengen. Vooral de vier planken, waaruit de bodem had bestaan, hadden duidelijk hun afdruk in de kalk achtergelaten.

De betekenis van het uit vier grote tegels bestaande vloertje bij i is niet duidelijk geworden.

Op het terrein werden ook enige vage overblijfselen van inheemse bewoning aangetroffen in de vorm van groepen paalgaatjes bij k, l en m. In de brandplek in het midden van de grote middenruimte 1 van het hoofdgebouw vermeldde ik reeds de vondst van een inheems scherfje. Ook uit een van de paalgaatjes bij k kwam een inheems scherfje en bij l werden een aantal Frankische scherven en een mesje gevonden (vgl. de beschr. d. vondsten onder III, l en afb. 13 No. 67-71). Vermoedelijk stammen deze Frankische vondsten uit de 8e eeuw. Een scramasax, bij HABETS' onderzoekingen voor den dag gekomen (zie beschr. d. vondsten onder I, en afb. 12 No. 14) zal hiermee in verband gebracht moeten worden. De gebouwen van de villa moeten toen reeds vele eeuwen in puin gelegen hebben en deze latere bewoners namen met veel primitievere behuizingen genoegen. Wel werden bij l ook nog puinresten van stenen muurwerk aangetroffen. HABETS tekende daar op zijn kaart nog een paar rechthoekig op elkaar aansluitende muurfundamenten, die een hoek van een gebouw schijnen te vormen. Waarschijnlijk heeft hij daar dus nog iets duidelijker herkenbare fundamentsporen aangetroffen, welke echter bij zijn onderzoek vernield zijn. Het is natuurlijk niet meer uit te maken of dit een wat ver afgelegen bijgebouw van een der beide villa's geweest is of een huis dat in de Frankische tijd uit afbraakmateriaal van de Romeinse gebouwen is opgetrokken. Omtrent de boven vermelde beide andere inheemse scherfjes valt niet met zekerheid te zeggen of zij aan de voor-Romeinse, de Romeinse of aan deze late Frankische periode moeten worden toegeschreven. De aard van het baksel alleen laat daaromtrent geen conclusie toe.

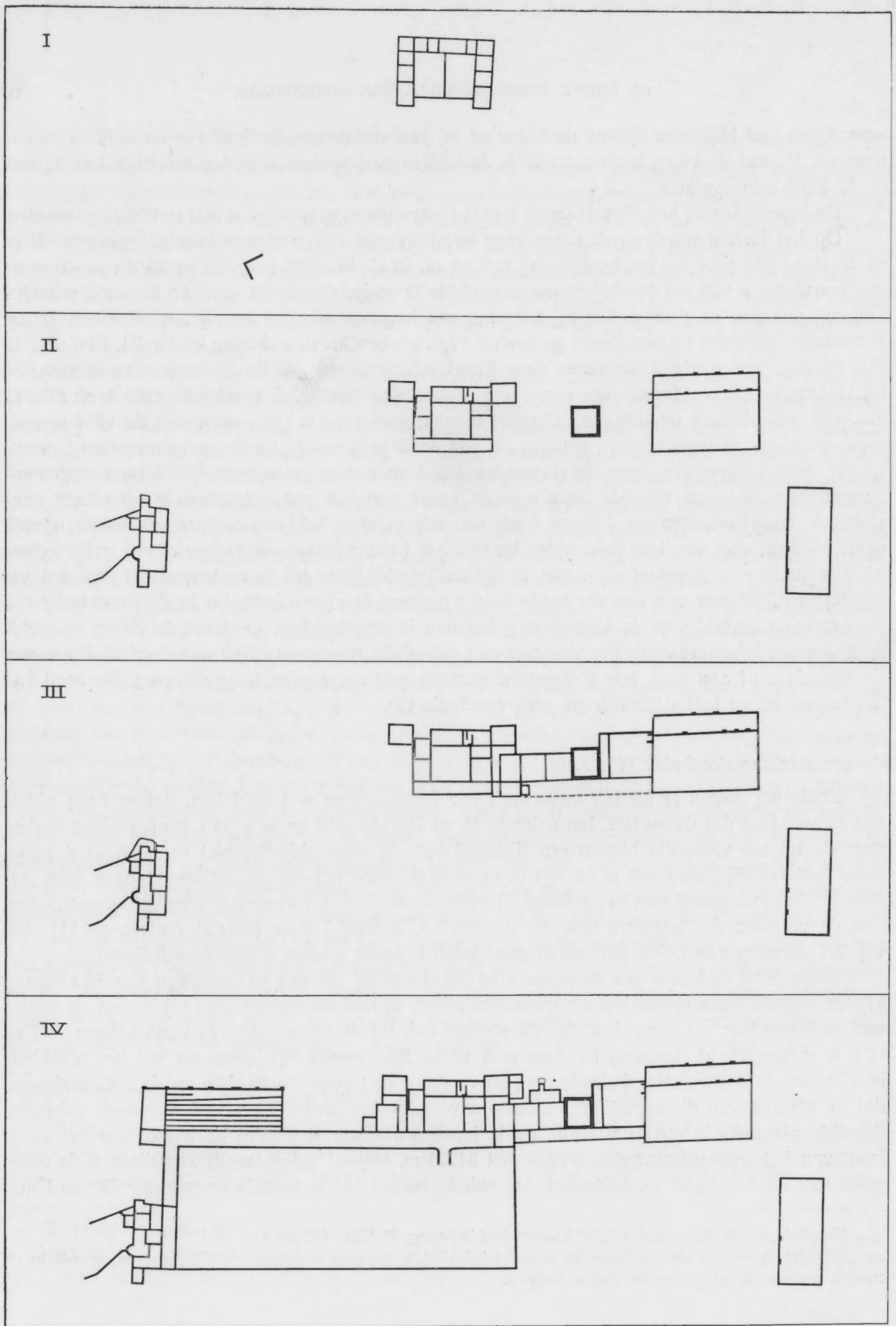
De architectuur der beide villa's.

Zoals wij zagen is uit het onderzoek der fundamenten wel gebleken, dat er twee villa's zijn geweest en dat de oudste, het gebouw H, al betrekkelijk gauw plaats heeft moeten maken voor de tweede villa, die binnen een tijdsverloop van waarschijnlijk niet veel langer dan een eeuw herhaaldelijk vergroot is en wel in hoofdzaak, naar het schijnt, in drie etappes (afb. 11, II-IV). De plattegrond van het gebouw H vertoont in vorm en afmetingen zoveel overeenkomst met de villa op de Bovenste Caumer te Heerlen, indertijd door PETERS onderzocht¹⁷⁾, dat wij het ontwerp van beide gebouwen aan dezelfde hand zouden willen toeschrijven.

Evenals bij de bouw van de eerste villa blijkt ook bij die van de tweede al van de aanvang af een streven naar symmetrie en monumentaliteit te hebben voorgezeten¹⁸⁾ en uit de maatverhoudingen kan men afleiden, dat dit streven ook bij de opeenvolgende vergrotingen (III en IV) is gehandhaafd. Immers, het kan toch nauwelijks toeval zijn, wanneer wij het woonhuis in zijn tweede bouwtoestand dusdanig zien vergroot met enige vertrekken op de rechtervleugel, dat de afstand van dit woonhuis tot de torenvormige graansilo D op 13.5 m. wordt gebracht, dezelfde afstand als van D naar de grote landbouwschuur B en dat de lengte van het voorfront van het woongebouw dan tevens met 31.20 m. vrijwel gelijk wordt aan die van de voorgevel van B, die 30.20 m. bedraagt. De ruimte tussen het woonhuis en gebouw D werd met

17) *Publ. de la Soc. Hist. et Arch. dans le Limbourg*, T LXV (1930).

18) Het type van de porticusvilla met hoekrisalieten, waartoe de beide villa's behoren, wordt in de tweede eeuw zeer algemeen in Gallia Belgica.

Afb. 11. De verschillende bouwfasen van de villa van Voerendaal.

de twee vertrekken 9 en 10 opgevuld en die tussen D en B met het slavenverblijf (?) C. De boven de andere delen van het gebouw uitstekende graansilo D was nu het middelpunt geworden en het gehele complex moet er aldus van uit de verte zeer imposant hebben uitgezien, met die hoge middenbouw en twee grote zijvleugels, door waarschijnlijk iets lagere tussenstukken verbonden. Men denkt onwillekeurig aan een gebouw als de grote villa urbana van Nennig¹⁹⁾ met zijn hoge middenzaal, waarvan de fraaie mozaïekvloer thans nog te zien is. Maar de villa van Voerendaal was slechts in schijn een lustslot, de helft van het gebouw diende de landbouweconomie en het fraaie aspect was min of meer op een koopje verkregen.

Voor het front van wat in bouwphase III de middenpartij was geworden vonden wij de sporen van een porticus. De ongewone constructie van het fundament deed ons deze als een latere toevoeging verklaren. Het praefurnium 15 bleek verbouwd te zijn tot 15a in die voege, dat de voormuur wat meer terug kwam te liggen, in de vlucht van de voorwand der porticus 21, kennelijk, omdat men aan de porticus 16 dezelfde breedte wilde geven. Er moet dus nog een tussenstadium in de bouw geweest zijn (IIb, op afb. 11 niet getekend) waarin de porticus er nog niet was en het praefurnium 15 nog niet door 15a was vervangen. Een klein brokje fundament, koud aansluitend op de hoek van vertrek 14 en een dito stukje, recht doorlopend van de voormuur van het gebouw B, op HOLWERDA's opgravingskaart getekend, wekten het vermoeden, dat men bij de bouw van de porticus 20 later ook de porticus 16 op dezelfde breedte heeft gebracht.

In bouwtoestand III bedroeg de totale gevellengte van het gebouw reeds 97 m. Toen er tenslotte behoefte bleek aan de grote graanschuur E werd de mogelijkheid geboden om, wederom met betrekkelijk eenvoudige middelen, nml. door de oprichting van dit gebouw op de juiste plaats en de juiste afstand en het bouwen van een lange porticus, een nog veel imposanter geheel te scheppen, met een totale gevellengte van 172 m. Het oorspronkelijke woonhuis kwam nu weer in het middelpunt te liggen. De oude, 3 m. brede, porticus 21 werd afgebroken en vervangen door de lange, 4 m. brede, helemaal naar het badgebouw toe omlopende porticus 20. Wij zagen reeds hoe waarschijnlijk toen ook de porticus 16 op diezelfde breedte van 4 m. is gebracht. Precies in het midden was het fundament van de voorwand (die men zich vermoedelijk als een borstwering met dwergzuilen voor moet stellen, ongeveer als bij een Romaanse kloostergang) onderbroken om een 3 m. brede trap door te laten, die met enige treden opleidde naar de galerij. Men vraagt zich af of bij deze gelegenheid de grote middenruimte 1 niet tot een voornaam atrium zal zijn verbouwd, waardoor het interieur ook meer het karakter van een villa urbana zou hebben verkregen, meer in overeenstemming met wat de gevel suggereren moest. In de oorspronkelijke, eenvoudige hoeve immers, zal deze middenruimte nog een slordig werkvertrek geweest zijn, waar op de haard, die in het midden lag, gekookt werd, waar de was werd gedaan en alle mogelijke andere werkzaamheden die gewoonlijk in de keuken van een grote hoeve verricht werden en waar, zomaar open en bloot, het praefurnium van het hypokaustum 3 lag²⁰⁾.

Uit deze verlegging van het middelpunt naar het eigenlijke woonhuis spreekt ook een streven, om woongedeelte en bedrijfs gedeelte meer gescheiden te houden. Dit streven wordt door de aanleg van een ommuurd voorplein, wellicht als tuin op te vatten, nog meer geaccen-

19) MYLIUS laat in zijn reconstructie van deze villa (*Bonner Jahrb.*, 129, blz. 110) de grote middenzaal schuilgaan achter een porticus van twee verdiepingen. Ik twijfel of dit juist is en denk in dit verband aan architectuurfantasieën op Pompeïaanse wandschilderingen.

20) Vgl. W. C. BRAAT, *Nieuwe opgravingen van Romeinse villae*. *Oudh. Med.*, N.R., XV, blz. 32 vlg.

tueerd. Dat de zo handig verkregen symmetrie hierdoor weer enigszins werd verbroken en het grandioze aspect een beetje bedorven, doet ons eens te meer het compromis-karakter gevoelen van een villa rustica, die men de schijn van een villa urbana heeft willen geven. Dit provinciale bouwwerk demonstreert ook op een bijna naïeve manier datgene, wat ons zo dikwijls treft bij de beschouwing van Romeinse bouwwerken, nml. het gebrek aan verband tussen binnen- en buitenarchitectuur. Nu eens blijkt een gebouw, dat van binnen met zorg is afgewerkt, van buiten alle decoratie te ontberen, dan weer heeft men (en dat is hier feitelijk geschied), in hoofdzaak door middel van zuilengalerijen, een soort van theaterdecor opgericht, waar gebouwen en gebouwgroepen als het ware door gecamoufleerd worden.

Ik wil natuurlijk niet beweren, dat de verschillende bouwfasen precies volgens het schema tot stand gekomen zijn, dat op afb. 11 is ontworpen. Er zullen zeker ook tussenstadia zijn en er zijn ook zeer wel verwisselingen mogelijk in de volgorde van de bouw van sommige onderdelen. Slechts zelden bereikt men met een opgraving meer dan een beeld, dat de verleden werkelijkheid min of meer benadert. De historicus zal zich nooit ontveinzen, dat hij met zijn reconstructie van gebeurtenissen uit het verleden ooit meer bereikt, dan zulk een bij benadering juist beeld. De archaeoloog vergeet dat wel eens, doordat hij met tastbare dingen als muurfundamenten, (globaal) dateerbare aardewerkscherven enz. te maken heeft, maar de onberekenbare wederwaardigheden, die het toeval ook deze zaken kan doen overkomen, behoren de conscientieuze onderzoeker in zijn opgravingsverslag voortdurend woorden als: wellicht, misschien, waarschijnlijk, enz. in de pen te geven.

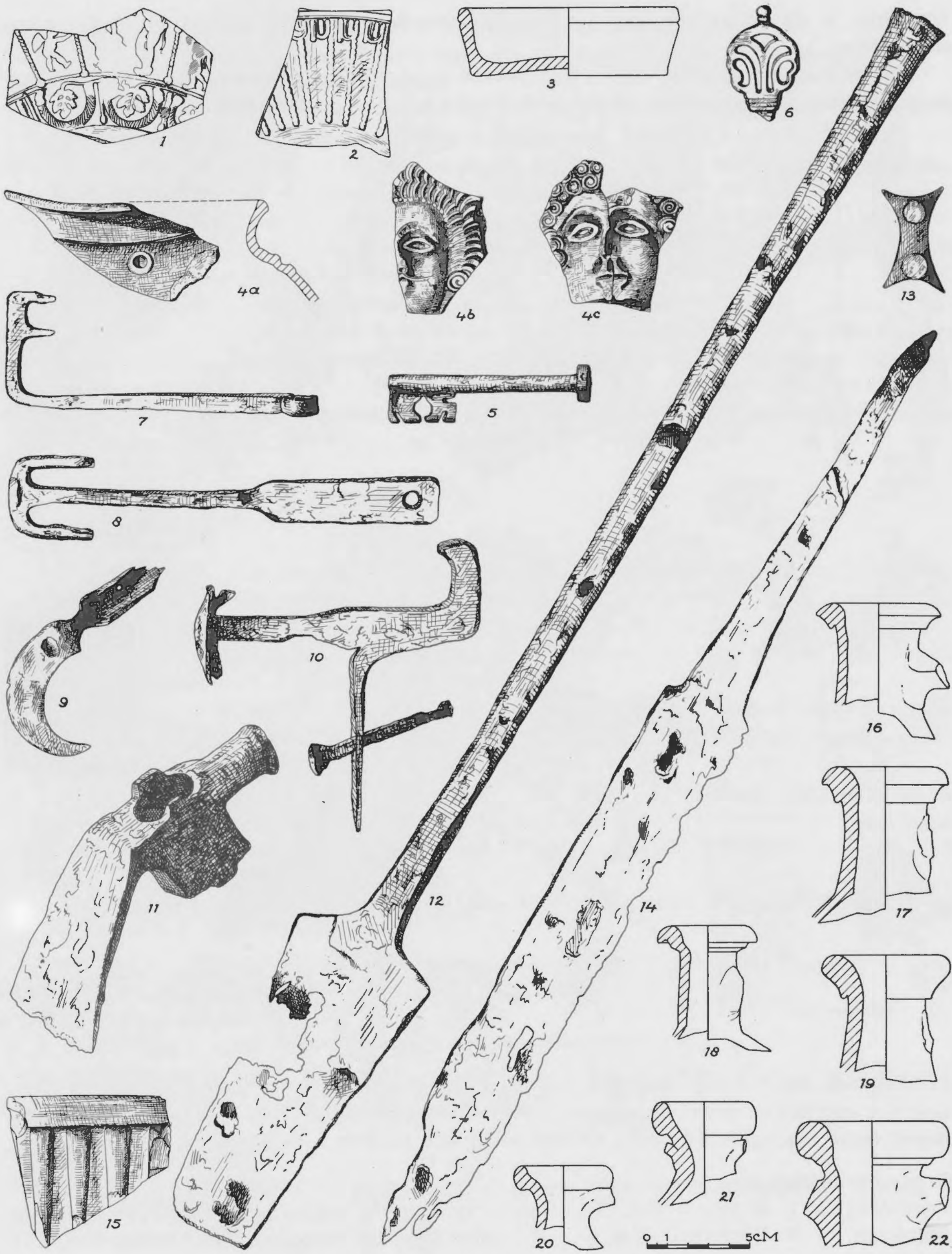
Om overigens ook ons beeld niet al te scherp te fixeren en niet door al te grote stelligheid een schijn van zekerheid te wekken, die wetenschappelijk niet verantwoord is, heb ik ook afgezien van mijn aanvankelijk voornemen om reconstructies van de opstanden van het gebouw in zijn verschillende bouwfasen te ontwerpen. Slechts zij er nogmaals op gewezen, dat de constructie en de geringe zwaarte der fundamenten, behalve voor de graansilo D een bouw met verdiepingen uitsloot. Om de voorstelling, die men zich van een Romeinse villa als die van Voerendaal zou willen vormen, te hulp te komen, zij verwezen naar de m.i. zeer geslaagde reconstructies, die BAURAT MYLIUS naar Romeinse villa's gemaakt heeft en wel vooral naar die van de villa van Köln Müngersdorf²¹).

De vondsten

De drie opgravingen, die van 1892/3, die van 1931 en die van 1947/50, hebben met elkaar, zoals boven reeds werd opgemerkt, nogal betrekkelijk veel vondsten opgeleverd, voornamelijk natuurlijk aardewerkscherven, maar ook wat glas- en ijzerfragmenten, enkele stukjes brons en een zestal munten. Van HABETS' opgraving is ook een aantal vondsten in het Rijksmuseum van Oudheden terecht gekomen, w.o. in elk geval die stukken, welke in de correspondentie tussen HABETS en PLEYTE (de toenmalige Directeur van het Rijksmuseum van Oudheden) worden vermeld. Veel bijzonders schijnt er verder niet gevonden te zijn.

Het heeft natuurlijk geen zin al het gevonden materiaal te publiceren, wij zullen ons beperken tot een keuze uit meer of minder goed dateerbare specimina. Er werden nogal veel scherven van wrijfschalen gevonden, van de vormen, die algemeen in de tweede en derde eeuw in gebruik waren, met een grote verscheidenheid van randprofielen. Voor chronologische dif-

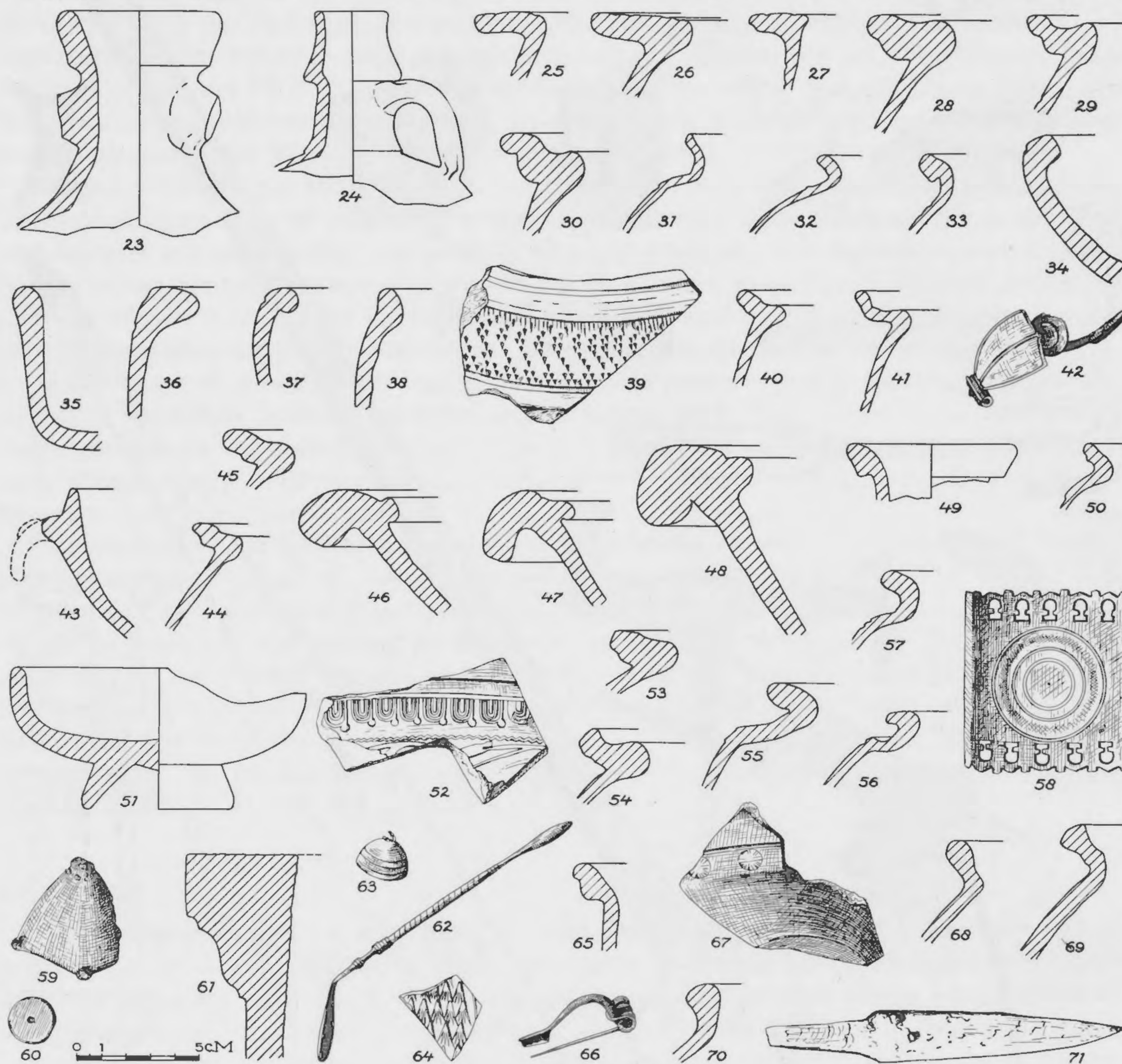
21) FREMERSDORF, *Der kömische Gutshof von Köln Müngersdorf*, Pl. 14-17.

Afb. 12. Vondsten uit de villa van Voerendaal

ferentiatie is dit echter een zeer weerbarstig materiaal. Hetzelfde geldt voor grote kuipen en amforen.

Bij de laatste opgraving werden de vondsten uit verschillende delen van het gebouw zoveel mogelijk apart gehouden. Een enkele maal konden wij zo inderdaad enige aanwijzing voor de

Afb. 13. Vondsten uit de Villa van Voerendaal.

datering van een bepaald onderdeel van het gebouwencomplex verkrijgen (zie beneden). De vondsten van HOLWERDA's opgraving van 1931 zijn helaas niet naar de vindplaatsen gedifferentieerd, maar zijn vanzelfsprekend alle afkomstig van de door hem ontgraven gebouwen A.-D.

Geciteerde literatuur

Arentsburg = J. H. HOLWERDA, *Arentsburg, een Romeins militair vlotstation bij Voorburg*.
BRUNSTING = H. BRUNSTING, *Een grafveld onder Hees bij Nijmegen*. Diss. Amsterdam 1937.

COLLINGWOOD = R. G. COLLINGWOOD, *The archaeology of roman Britain*.

CURLE = JAMES CURLE, *A roman frontier post and its people, the fort of Newstead*.

HERMET = F. HERMET, *La Graufesenque*.

HOLWERDA, *Belgische waar* = J. H. HOLWERDA, *De Belgische waar in Nijmegen*. Beschr. v. d. Verzameling v. h. Museum G. M. Kam te Nijmegen.

DE LOË = BARON DE LOË, *Belgique ancienne*. Musées d'art et d'histoire de Bruxelles, Catalogue descriptif et raisonné III, La période romaine.

Mitt. Heddernh. = *Mitteilungen über römische Funde von Heddernheim I-VI*.

Niederbieber = F. OELMANN, *Die Keramik des Kastells Niederbieber, Materialien zur römisch-germanischen Keramik I*.

O.R.L. = *Der obergermanisch-raetische Limes des Römerreiches*.

OSWALD, PRICE = F. OSWALD and T. D. PRICE, *An introduction to the study of terra sigillata*.

RICKEN = RICKEN, *Die Bilderschüssel der römischen Töpfer von Rheinzabern (Ludovici Katalog VI, 1942)*.

Hieronder volgen dan de verschillende vondstcomplexen. De Arabische cijfers verwijzen naar de nummers op afb. 12 en 13.

I. DE VONDSTEN VAN DE OPGRAVING 1892/3

Aardewerk.

Terra sigillata. 1. Scherf van een kom Drag. 37 met metopendecor. Guirlande met blad, cf. HERMET Pl. 58.14 (Germanus). Twee amortjes cf. HERMET Pl. 68.8 en Pl. 87.5. Naakte figuur cf. HERMET Pl. 86.12. Afgesleten typen uit de pottenbakkerij van Germanus van La Graufesenque. Tijd van Domitianus. 2. Scherf van een kom Drag. 37. Vgl. RICKEN, Taf. 212.16. Julius II v. Rheinzabern. Eind 2e—begin 3e eeuw.

Ruwwandig aardewerk. 3. Een klein bakje met licht gewelfde bodem en rechtop staande wand van grijswit ruwwandig aardewerk. Vgl. *Niederbieber* T 115. Wellicht Heerlens fabriek. 2e eeuw.

Fijn reliëf-aardewerk. 4a en b. Twee maskertjes en een randfragment van een planeten-vaas, voorstellende goden van de weekdays. Fijn, geelachtig rood aardewerk, verwant aan rode Belgische waar. Vgl. een dergelijke vaas uit Bavay. DE LOË No. 58, blz. 164, fig. 74. 2e eeuw.

Gesausd aardewerk. Vier scherven van glanzend zwart gesausde (gelakte) bekers met ingeknepen wand. Eind 2e-3e eeuw.

Metaal. 5. Een ijzeren sleutel. l. 9.8 cm. Het oorspronkelijke bronzen handvat is er af, maar wellicht identiek met:

6. Een bronzen handvat van een ijzeren sleutel.

7-8. Twee ijzeren sleutels van eenvoudiger model. l. resp. 15 en 21.5 cm.

9. Een sikkelvormig mesje, bij de wijnbouw in gebruik. Vgl. o.a. FREMERSDORF, *Der römische Gutshof*, Köln-Müngersdorf, Taf. 41.4 en blz. 79.

10. Een ijzeren haak.

11. Een hak, of dissel.

12. Een smal ijzeren schopje, wellicht een kolenschopje voor een hypokaustum. l. 68 cm.

13. Een stukje bronzen lederbeslag.

14. Een Frankische scramasax. l. 51 cm.

G l a s. 15. Een fragment van een geribbelde kom van groenachtig glas. 1e—begin 2e eeuw.

II. DE VONDSTEN VAN DE OPGRAVING VAN 1931 (GEBOUWEN A-D)

A a r d e w e r k.

Terra sigillata. Enige scherven van onversierde terra sigillata van eind 1e—eind 2e eeuw, o.a. een bodemstuk met stempel Toccus (Lavoye, tijd van Hadrianus).

Pijpaarden vaatwerk 16. Een kruikhals van witte pijpenaarde. Vgl. *Arentsburg* afb. 89.4 Flavische tijd.

17. Een kruikhals van geelwitte pijpenaarde. Vgl. de vorige. Wellicht iets later.

18. Een kruikhals van witte pijpenaarde. Vgl. *Arentsburg* afb. 89.9. \pm 100.

19. Een kruikhals van witte pijpenaarde. Vgl. *Arentsburg* afb. 89.6. Eerste helft tweede eeuw.

20. Een kruikhals van witte pijpenaarde. Vgl. *Arentsburg* afb. 89.34. Eind 2e—begin 3e eeuw.

21. Een hals van een kleine kruikamfora van witte pijpenaarde. Vgl. *Arentsburg* afb. 90.65. Laat 2e—3e eeuw.

22. Een hals van een kruikamfora van geelwitte pijpenaarde. Vgl. bijv. een kruiklip als *Arentsburg* afb. 89.20. Waarsch. omstreeks midden 2e eeuw.

23. Een hals van een kruikamfora van witte pijpenaarde. Vgl. bijv. een kruikhals Heddernheim V Taf. IV 51. Ongeveer midden 2e eeuw.

24. Een kruikhalsje van ongewone vorm van wit, sterk zandig aanvoelend baksel. Misschien plaatselijk fabrikaat. De producten der Heerlense pottenbakkerijen zijn echter over het algemeen gladder van oppervlak. Naar de vorm te oordelen waarschijnlijk niet later dan omstreeks midden 2e eeuw.

Ruwwandig aardewerk. 25-27. Een drietal voorbeelden van 39 stuks randfragmenten van ruwwandige kookpotten met vlakke, horizontale rand uit het einde der eerste en begin der tweede eeuw.

28-30. Een drietal voorbeelden van 32 stuks randfragmenten van ruwwandige kookpotten met dekselgeul (hartvormig randprofiel) uit het midden der tweede eeuw en later ²²⁾.

31-33. Een drietal voorbeelden van zes stuks randfragmenten van ruwwandige kookpotten met rond omgeslagen rand. Vrij vroege voorbeelden van dit type, tweede helft eerste eeuw.

34-38. Een vijftal voorbeelden van 25 stuks kommen en schotels van ruwwandig aardewerk. Voor 34 vgl. *Arentsburg* afb. 94.239, 2e eeuw. Voor 35 vgl. *Arentsburg* afb. 94.237, 2e eeuw.

36-38 zijn vormen van *Niederbieber* T 104 met de meer of minder sterk naar binnen toe verdikte rand, eind 2e—3e eeuw.

G l a s. Enkele glasscherven, w.o. vensterglas en een paar fragmenten van vierkante lagonae.

M e t a a l. Wat ijzerwerk, w.o. een fragment van een hipposandaal, ringen, spijkers, enz.

III. VONDSTEN VAN DE OPGRAVING 1947/50

a. Vondsten uit de vertrekken 8-16.

A a r d e w e r k.

Terra sigillata. Een fragment van een schotel Drag. 18/31, \pm 100. Een fragment van een schotel Drag. 31, Rheinzabern, 2e helft 2e eeuw. Een randfragment van een wrijfschaal Drag. 45, eind 2e—3e eeuw.

22) De oudste vormen van dit type, uit de tijd van Hadrianus, zijn nog vrij vlak van profiel (vgl. de vondsten uit de pottenbakkerij te Heldenbergen, *O.R.L.*, 25, Taf. III). Op den duur worden de profielen krachtiger en evolueert het type tot de sikkelvormige profielen der 4e eeuw toe.

Pijpaarden vaatwerk. Een kruikhals van geelwitte pijpaarde. Vgl. *Arentsburg* afb. 89.11, 1e helft 2e eeuw. Een kruikhalsje van geelwitte pijpaarde. Vgl. *Arentsburg* afb. 84.14, 1e helft 2e eeuw.

39. Een buikfragment van een urtje van witte pijpaarde met een tussen twee ribbels gevatte zone met glasslijpdecor. Zeer waarsch. Heerlens fabrikaat. In stijl verwant met Belgische waar. Vgl. bijv. HOLWERDA, *Belgische waar* Pl. III, 125.

Gesausd aardewerk. Enkele scherven van gesausde bekertjes, laat 1e-2e eeuw en een schotel-fragment van grijs gesausd aardewerk. *Niederbieber* T 40, 2e eeuw.

Ruwwandig aardewerk. Randfragmenten van een vijftal ruwwandige kookpotten met rond omgeslagen rand uit de eerste tot begin tweede eeuw. Twee randfragmenten van laat 2e-3e eeuwse ruwwandige kommen met binnenwaarts verdikte rand, *Niederbieber* T 104. Twee randfragmenten van ruwwandige kookpotten of kommen met vlakke, horizontale rand uit de decennia omstreeks 100.

40-41. Twee voorbeelden uit een dertiental randfragmenten van ruwwandige kookpotten met dekselgeul. No. 40 lijkt een zeer vroeg exemplaar, nog een overgangsvorm uit de vorige groep.

Bron s. 42. Een schildvleugelfibula. Vgl. *Mainzer Zeitschr.*, XXII (1927) blz. 54, afb. 7. 1e eeuw.

b. *Vondsten uit de sleuf door vertrek 10 en over de Z.W.muur van gebouw D*

Aardewerk.

Terra sigillata. 43. Drie randfragmenten van een schotel met opstaande rand en rond omgebogen kraag met barbotine versiering (welke laatste echter, wellicht wegens breuk, reeds in de oudheid afgeslepen is), CURLE T 11. Eerste helft 2e eeuw. Een randscherfje van een bord Drag. 18. Vgl. OSWALD, PRICE Pl. XLV passim. 2e helft 1e-begin 2e eeuw.

Ruwwandig aardewerk. Vijf randfragmenten van potten met vlakke, horizontale rand. Twee daarvan zijn oranjerood gesausd. Eind 1e-begin 2e eeuw. 44-45. Twee randfragmenten van ruwwandige kookpotten met hartvormig randprofiel. Nog weinig geaccentueerde, vroege vormen. Waarsch. niet later dan 2e kwart 2e eeuw. 46-48. Drie randfragmenten van wrijfschalen. 2e eeuw.

Glas. Eén randfragment van een lagona en een stukje vensterglas.

c. *Vondsten uit het uitgebroken muurfundament tussen het vertrek 8 en de corridor 8a*

In de fundamentsleuf lagen een drietal scherven uit het laatste kwart van de eerste eeuw, nml. een randscherfje van een terra sigillata kom Drag. 29. (Flavische vorm), een rand van een pijpaarden kruik uit de Flavische tijd (No. 49) en een randscherf van een potje van oranjerood gesausd aardewerk uit dezelfde periode (No. 50).

d. *Vondsten uit het hypokaustum 13*

Eenige stukjes beschilderd pleisterwerk van de wanden van het vertrek in effen rood en groen.

Aardewerk.

Terra sigillata. 51. Een kommetje Drag. 40. Triers fabrikaat, 2e helft 2e-3e eeuw. Deze vorm komt in *Niederbieber* (T 10) zeer veel voor.

Gesausd aardewerk. Scherfje van een gelakte beker met ingedeukte wand, 2e-3e eeuw.
Ruwwandig aardewerk. Randfragment van een wrijfschaal, 2e eeuw.

e. *Vondsten uit het middengedeelte van de grote villa en uit de oudere villa (H)*

Deze vondsten stammen uit onze eerste zoekseuven, die werden gegraven bij het begin van de laatste opgraving, in 1947, vóór dat wij ons nog hadden kunnen oriënteren of onderscheid maken tussen de fundamente van de grote villa en die van het gebouw H.

A a r d e w e r k.

Terra sigillata. Een beker Drag. 33, slecht fabrikaat. Waarsch. eind 2e eeuw. Een viertal scherfjes van laat tweede-derde eeuwse terra sigillata w.o. twee van een wrijfschaal met leeuwentuit Drag. 45. 52. Een fragment van een kom Drag. 37 met eierlijst en zigzagrandje, vgl. *Arentsburg* afb. 79, 3, 5, 7, 8 en 10, daaronder sporen van rankornament. Lavoye, tijd van Hadrianus.

Gesausd aardewerk. Enige scherven van gesausde bekertjes, van een oranje-rood gesausd bord met sterk naar binnen gebogen rand en van een paar dergelijke, lichtgrijs gesausde schotels, alsmede van bekertjes met mooi glanzend zwart slibglazuur.

*Terra nigra*achtig aardewerk. Een randfragment van een bord.

Pijpaarden vaatwerk. Een fragment van een randlip van een kruik van witte pijpaarde. Flavische tijd. Een kruikhals van witte pijpaarde. Vgl. *Arentsburg* afb. 89.13 1e helft 2e eeuw. Een kruikhals van witte pijpaarde. Vgl. *Arentsburg* afb. 89.36 begin 3e eeuw.

Ruwwandig aardewerk. Een viertal randfragmenten van ruwwandige kookpotten met vlakke, horizontale rand, \pm 100. 53-54. Twee voorbeelden van achttien randfragmenten van ruwwandige kookpotten met hartvormig randprofiel. No. 53 is een vroege vorm, nog flauw geprofileerd, No. 54 een late vorm en vooral op grond van de grote hardheid van het sterk met kwarts vermengde baksel beslist in de 4e eeuw te dateren. Een aantal randfragmenten van kommen met naar binnen gebogen en binnenwaarts sterk verdikte rand, *Niederbieber* T 104. Waarsch. reeds 3e eeuw. 55-57. Drie randfragmenten van potten met rond omgeslagen rand en scherpe schouderknik.

Glas. Fragment van een geribde kom van honinggeel glas. 1e-begin 2e eeuw.

Brons. 58. Beslagplaatje van een kistje. 59. Bronzen klokje.

Been. 60. Een benen speelschijfje.

f. *Vondsten uit het vertrek 18*

61. Drie fragmenten van een zandstenen zuilenbasementje. Fragmenten van geschilderd pleisterwerk met een decor van concentrische cirkels in rood op een witte grond, binnen de cirkels soms bladrozetten in grijs-groen, een brede rode band als omlijsting van het witte veld en nog enkele fragmenten die rode of groene vegen vertonen.

g. *Vondsten uit de kelder*

A a r d e w e r k.

Terra sigillata. Een randscherfje van een terra sigillata kom Drag. 37.

Terra nigra. Een fragment van een bolvormig terra nigra bekertje.

Gesausd aardewerk. Scherven van bekertjes met glanzend zwarte slibglazuur. 2e-3e eeuw. Een rand- en bodemfragment van een bordje van fijn wit, enigszins paarsbruin gesausd aardewerk en bodemfragmenten van een dito groter exemplaar.

Ruwwandig aardewerk. Een bodem- en randfragment van een bord van grijs, ruwwandig aardewerk. Een randfragment van een kookpotje met rond omgeslagen rand. Een fragment van een ruwwandige deksel. Acht randfragmenten van kookpotten met dekselgeul.

Glas. Een bodemfragment van een lagona van blauwgroen glas.

Brons. 62. Een spateltje met knopsonde. 63. Een klein bronzen belletje.

h. Vondsten uit de fundamente van het gebouw H

Aardewerk.

Terra sigillata. 64. Een scherfje van een terra sigillata kom Drag. 29 met schubben ornament. Laatste kwart 1e eeuw.

Pijpaarden vaatwerk. Een fragmentje van een kruikhals van geelwitte pijpaarde van de vorm BRUNTING Pl. 4.2. 1e kwart 2e eeuw.

Ruwwandig aardewerk. Scherven van een grote amfora.

Munt. Grootbrons van Trajanus, vrij goed geconserveerd. vz. Zijn borstbeeld n.r. met randschrift: IMP. CAESAR TRAIANO OPTIMO AUG.GER.DAC.PARTHICO P.M.TR.P.COS.VI kz. Providentia, staande n.l. met de rechterhand wijzende op een wereldbol aan haar voeten met randschrift: PROVIDENTIA AUGUSTA S.P.Q.R. (16 n. Chr.) Cohen 320.

i. Vondsten uit het badgebouw

Aardewerk.

Terra sigillata. Een randscherf van een terra sigillata schotel Drag. 18/31. Eerste kwart 2e eeuw. Id. een dergelijk stukje uit het kalkputje.

Pijpaarden vaatwerk. Een fragment van een geelwitte kruikhals. Flavische tijd.

Ruwwandig aardewerk. Twee randscherven van vrij vroege exemplaren van kookpotten met hartvormig randprofiel.

j. Vondst uit een paalgaatje bij het badgebouw

Een klein scherfje van inheems (Gallo-Germaans) aardewerk.

k. Vondsten uit het afvalgat e

Aardewerk.

Terra sigillata. Een fragment van een terra sigillata bord Drag. 18. Fabrikaat van *La Graufesenque*, midden-2e helft 1e eeuw.

Gesausd aardewerk. Randfragmenten van een gesausd bekertje, eind 1e- begin 2e eeuw.

Pijpaarden vaatwerk. 65. Een halsfragment van een kruik van witte pijpaarde van ongewone vorm, maar waarsch. wel uit de decennia omstreeks 100.

Ruwwandig aardewerk. Randfragmenten van drie ruwwandige potten met vlakke, horizontale rand en een dito rood gesausd. \pm 100 n. Chr. Een randscherfje van een kleine wrijfschaal met verticale kraagrand. Een groot fragment van een wrijfschaal met horizontale rand. Scherven van een grote kuip.

G l a s. Een fragment van een blauwgroene geribde kom. 1e- begin 2e eeuw. Een randscherfje van olijfgroen glas van vrij vroeg type.

B r o n s. 66. Een eenvoudige draadfibula met spiraalveer. Vgl. COLLINGWOOD Fig. 60 No. 3. Eind eerste eeuw.

l. Vondsten bij de paalgaatjes bij 1

A a r d e w e r k. 67. Een fragment van een Frankisch urntje van gedrongen dubbelkonisch model, versierd met ingestempelde rozetten boven de schouderknik. Vrij zacht, rossig bruin baksel.

68-70. Drie randscherven van hardgebakken Frankische kookpotten. Drie bodemscherven van hardgebakken Frankische kookpotten. Vier kleine scherfjes van kogelpotten. Zes kleine stukjes huttenleem.

I j z e r. 71. Een ijzeren mesje 1. 14.3 cm.

m. Vondst uit een vergraven gat midden in de grote middenruimte 1

Een klein scherfje van inheems (Gallo-Germaans) aardewerk.

Verder werden op verschillende plaatsen van het terrein nog vijf munten gevonden, nml. een middelbrons van Augustus, nauwelijks meer herkenbaar (gevonden bij HOLWERDA's opgraving), twee middelbronzen van Trajanus (het ene nauwelijks meer herkenbaar, het andere iets beter bewaard gebleven), een onherkenbaar middelbrons en een middelbrons van Commodus, v.z. zijn hoofd n.r. met randschrift M.COMM.ANT.P.FELIX. k.z. Aequitas staande n.l. met cornucopia en weegschaal en randschrift P.M.TR.XII.IMP.VIII.COS..... (187 n. Chr.). Niet bij COHEN.

Gedetailleerd kan men uit de vondsten, in de verschillende delen van het gebouwencomplex gedaan, wel enkele conclusies trekken:

1e. Die enkele vondsten uit het badgebouw (zie onder III, i) geven wel enige steun aan een datering van dat gebouw, vrij vroeg in de tweede eeuw en dus vermoedelijk wel gelijktijdig met de eerste bouwperiode der grote villa (bouwperiode II, vgl. afb. 11).

2e. De vondsten uit de villa H (zie onder III, h) maken een voortbestaan van dit gebouw na ± 120 zeer onwaarschijnlijk.

3e. Het veelvuldig voorkomen van aardewerkscherven uit de tijd omstreeks 100 n. Chr. in de grote villa en in enige bijgebouwen bewijzen duidelijk, dat de grote villa reeds in het begin der 2e eeuw gebouwd moet zijn.

4e. De vondst van brokken geschilderd pleisterwerk in enkele vertrekken (zie onder III, d en f) bewijst natuurlijk de aanwezigheid van deze wanddecoratie in die vertrekken.

5e. De vondst van enige scherven uit de Flavische periode in het uitgebroken muurfundament tussen het vertrek 8 en de corridor 8a (zie onder III, c) kunnen mogelijk een aanwijzing zijn, dat deze vertrekken reeds kort na 100 gebouwd zijn en dus bouwperiode III vrijwel onmiddellijk na bouwperiode II tot stand is gekomen.

6e. De vondsten uit het afvalgat e (zie onder III, k) stammen alle uit de tijd omstreeks 100 n. Chr. Zouden zij wellicht in verband staan met de afbraak van de villa H?

7e. Over de betekenis der Frankische vondsten is reeds boven (blz. 16) het een en ander gezegd.

Datering en geschiedenis

De verschillende bouwstadia van de villa doen voor ons geestesoog een stukje sociaal-economische tijdsgeschiedenis herrijzen. Wij kunnen ons die geschiedenis ongeveer als volgt denken: Op een stuk woeste, maar vruchtbare lössgrond, dat hij tegen het einde der eerste eeuw verworven heeft en met noeste vlijt ontgonnen, bouwt een ondernemend pionier uit Gallië²³⁾ een vrij eenvoudige stenen hoeve (afb. 11, I). Als hij daar een jaar of twintig heeft gewoond, heeft hij zijn landbezit zo uitgebreid en zoveel fortuin verworven, dat hij deze door een ruimer en geriefelijker huis kan vervangen, met verscheidene grote economiegebouwen en een mooi badhuis (afb. 11, II). Zijn zoon, een aanzienlijk groot grondbezitter geworden, laat na het midden der tweede eeuw het huis nog belangrijk vergroten. Door de verbinding van het woonhuis met de economiegebouwen B en D gaat zijn villa uiterlijk al op een villa urbana gelijken (afb. 11, III).

Daar het bezaaide areaal in de loop der jaren aanmerkelijk is toegenomen, ontstaat vervolgens de behoefte aan een grote graanschuur (E). Door verdere verbouwingen krijgt het geheel dan nog een veel wijdsere allure (afb. 11, IV). Het caldarium van het badgebouw laat hij echter verkleinen, want het oude, grote caldarium verslond verbazend veel brandstof en daar een groot deel van de bossen in de loop der jaren gerooid is om plaats te maken voor akkerland, brengt het landgoed niet zoveel brandstof meer op. Maar het aangename leven op het mooie landgoed is helaas niet lang van duur. Reeds de derde opvolger ziet zich totaal geruïneerd door een inval van roofzuchtige Germanen of door hevige sociale woelingen die, begunstigd door een ongelukkige politieke situatie, plotseling tot uitbarsting komen. Zijn villa wordt in brand gestoken en misschien is de ongelukkige eigenaar zelf wel bij die gelegenheid met zijn familie vermoord.

Zoals DE MAYER opmerkt²⁴⁾ beginnen de Romeinse villa's in Gallia Belgica pas in de tweede helft der eerste eeuw²⁵⁾. Het is niet verwonderlijk, dat in het noorden van dit gebied, waartoe Nederlands Limburg behoorde, die aanvang waarschijnlijk iets later gesteld moet worden, zoals de ervaring tot dusver steeds heeft geleerd. De economische ontwikkeling is, van Gallië uit, geleidelijk naar het noorden voortgeschreden.

Helaas weten wij overigens heel weinig van de sociaal-economische geschiedenis van dit gebied in deze tijden. Wij kunnen slechts constateren, dat de periode, die loopt van de tijd der Flavische keizers tot aan Marcus Aurelius een volkomen vreedzame tijd geweest moet zijn „een periode van economische welvaart, verwezenlijkt door de Pax Romana”²⁶⁾.

Over de origine der bewoners van deze villa's kan men van mening verschillen. Gallo-Romeinse grondbezitters natuurlijk, grotere en kleinere, maar waren het colonisten uit zuidelijker streken of inheemse landbouwers die, profiterend van een gunstige economische conjunctuur, plotseling tot welvaart kwamen? Het is m.i. wel meer dan waarschijnlijk, dat wij het eerste moeten aannemen. Zeker, soms vindt men tussen de fundamenten van een villa de grondsporen van een eenvoudiger houten gebouw. In zulke gevallen zou men wellicht aan de maatschappelijke opkomst van een inheemse boer willen denken, die bij toenemende welstand zijn houten huis vervangen heeft door een moderne stenen hoeve naar Romeinse trant. Zo vond bijv.

23) Men denke aan de „*levissimus quisque Gallorum*” die vlg. Tacitus zich in de *agri decumates* neerzetten.

24) *De Romeinse villa's in België*, blz. 281.

25) Ook voor het Rijnland geldt dat. Vgl. FREMERSDORF, *Der Römische Gutshof Köln-Müngersdorf*, blz. 47.

26) DE MAYER, t.a.p., blz. 282.

BRUNSTING onder de fundamenteën van een Romeinse villa te Kaalheide de paalgaten van een houten gebouw²⁷⁾. Die vierkante paalgaten, welke wijzen op een gebouw, dat van vierkant behakte posten was opgetrokken, wekken echter niet de gedachte aan een inheems huis uit deze streken. De grondsporen van de woningen der inheemse bevolking, zoals wij die kennen in de Betuwe o.a. en in het westen van ons land (in Limburg helaas nog slechts sporadisch²⁸⁾), verraden gedurende de gehele Romeinse tijd, tot en met de Frankische periode, een veel primitiever bouwwijze. Dat houten huis te Kaalheide zou ik liever aan een Gallische pionier willen toeschrijven, die aanvankelijk in hout gebouwd heeft, toen nog geen andere materialen beschikbaar waren. Men constateert in het algemeen een scherpe caesuur tussen de landelijke nederzettingen der inheemse bevolking, met zeer weinig Romeinse importwaar tussen de grote massa scherven van inheems aardewerk en de Romeinse villa's, die uitsluitend Romeinse vondsten opleveren. De stedse nederzettingen daarentegen, in ons land is dat in de eerste plaats Noviomagus, maar wij denken ook o.a. aan Coriovallum (Heerlen) en Ceuclum (Kuyk), zijn vrijwel volkomen geromaniseerd. Men krijgt wel sterk de indruk, dat er hoogstens slechts een geringe versmelting heeft plaats gehad tussen de uitheemse, Gallo-Romeinse elementen en de autochthone bevolking. Ook hier zal de toestand geweest zijn gelijk in andere delen van het Romeinse Rijk, waarover geschreven bronnen ons wat beter inlichten, nml. dat de grond overwegend in handen was van rijke stedelingen, terwijl de bewerkers van de grond, als arme coloni, een kammervol bestaan leidden. Helaas is het niet gelukt deze verstarring te doorbreken, die doet denken aan de toestanden in het Czaristische Rusland. Evenals daarginds in onze tijd, heeft dat ook hier in de Romeinse tijd tot gewelddadige explosies geleid. Op de korte economische bloei van de tweede eeuw is de heilloze verwarring van de derde eeuw gevolgd. Roversbenden maakten het platte land voor welgestelden onbewoonbaar. Reeds omstreeks 187 maken Herodianus²⁹⁾ en Spartianus³⁰⁾ melding van plunderende deserteurs in Gallië. Het ligt voor de hand, dat in de eerste plaats de noordelijke streken, vlak bij de Rijn-grens, waar de troepen lagen, daarvan te lijden hadden. Ook de bekende inval van de Chauci in Belgica omstreeks 172-174, door de gouverneur Didius Julianus met een geïmproviseerd leger van provincialen energiek bestreden, kan hier in deze tijd veel verwoestingen veroorzaakt hebben. Blijkbaar heeft de villa van Voerendaal de Cauchenstorm overleefd. Enkele late ceramiekvormen, die over het einde der tweede eeuw heen wijzen en een bij HABETS' opgraving gevonden munt van Severus Alexander (222-235), vermeld door PLEYTE in een schrijven aan de heer DAVID VAN DER KELLEN, doen zulks wel zeker schijnen. Wellicht zijn omstreeks de dertiger jaren der derde eeuw pas plunderende Germanen van over de Rijn of opstandige inheemse elementen oorzaak van haar ondergang geweest, een gewelddadige verwoesting, waarvan de gevonden brandlaag zo duidelijk sprak. De enkele vondsten uit de vierde eeuw³¹⁾ schijnen te schaars voor een doorlopende geregelde bewoning tot in die late tijd. Opmerkelijkerwijze ontbreekt bijv. ieder spoor van terra sigillata met radstempelversiering. Mogelijk is in die tijd, waaruit ook in het nabije Heerlen duidelijke sporen van bewoning zijn aangetroffen, een gedeelte van het gebouw nog eens hersteld en voor kort in gebruik geweest, vóór dat de Romeinse beschaving in Limburg voorgoed ten onder ging.

W. C. BRAAT

27) Bericht van de Rijksdienst v.h. Oudheidkundig Bodemonderzoek van 12 Juni 1950, blz. 5 vlg.

28) H. J. BECKERS en G. A. J. BECKERS, *Voorgeschiedenis van Zuid-Limburg*. Hoofdstuk 6, passim.

29) I, 10, 2.

30) Vita Pesc. Nigri 3, 4.

31) Bij de beschrijving der vondsten werd er slechts één vermeld (afb. 13 No. 54) maar er zijn wel meer stukken waarvan niet met zekerheid te zeggen is of ze uit de derde of de vierde eeuw stammen.

RÉSUMÉ

LA GRANDE VILLA ROMAINE DE VOERENDAAL

Des nombreuses villas romaines, connues aux environs de Heerlen, le Coriovallum des Romains, celle de Voerendaal est de loin la plus grande. Issue d'assez modestes commencements (cf. 1a fig. 11, II), elle s'est accrue au moyen d'agrandissements successifs jusqu'à cette rangée de bâtiments, groupés de façon à donner de loin l'impression d'une villa urbana (fig. 11, IV). En réalité elle est toujours restée une villa rustica, habitat d'un riche cultivateur, non pas la demeure d'un grand propriétaire, servant surtout à l'agrément. Les étapes successives de l'agrandissement pourraient illustrer l'histoire de l'essor de quelque pionier gallo-romain pendant cette période prospère de l'empire romain, qu'était le 2e siècle de notre ère. Venu au nord, en terre barbare, pour faire fortune, il a, en défrichant des bois, mis en culture, par un labeur incessant, des parcelles de plus en plus grandes de cette terre fertile du Limbourg.

Le commencement fut modeste en effet. Vers la fin du 1e siècle s'éleva la villa, de grandeur moyenne pour ces contrées (H sur le grand plan, I sur la fig. 11), dont le plan est conforme à celui d'une autre villa aux alentours de Heerlen, celle du Bovenste Kaumer³²), qu'on serait tenté d'attribuer au même architecte. Elle fut démolie au temps de Trajan et remplacée par un bâtiment qui n'était pas beaucoup plus grand, mais mieux bâti, tout en pierre et plus confortable, avec une cave et une chambre chauffée à l'hypocauste. Le préfurnium était situé dans la grande pièce centrale, ce qui prouve, le que cette pièce était couverte et ne peut certainement pas être interprétée comme une cour et 2e, que les habitants menaient la vie simple des paysans, vivant principalement dans cette grande pièce, la cuisine, mentionnée par Vitruve comme le centre d'une villa rustica, groupés autour du foyer, dont on trouve presque toujours les traces au milieu³³). Probablement en même temps environ, furent érigés les bains, la grange A, le hangard B, avec écurie et le haut silo D, espèce de tour, à conclure d'après ses lourds fondements³⁴) (fig. 11, II). En liant la maison primitive à D et B on pouvait ensuite créer à peu de frais un ensemble qui, vu de quelque distance, ressemblait beaucoup à une imposante villa urbana. Le centre était marqué par la tour D, les ailes par la maison et le hangard. On avait ajouté trois grandes pièces (8, 9 et 10), une chambre chauffable (13) et C, probablement un ergastulum. Le propriétaire était évidemment devenu un homme aisé, goûtant pleinement du luxe des bains, vivant dans des chambres aux parois peintes³⁵), mais toujours en contact immédiat avec les travaux de la ferme. Aussi plus tard, probablement vers la fin du 2e siècle³⁶), quand le besoin d'un grand horreum (E) pour conserver les grains présenta l'occasion de donner, par le simple supplément d'une large portique, qui remplaçait en partie la portique

32) *Publ. de la Soc. Hist. et Arch. dans le Limbourg*, T. LXVI (1930).

33) Ce détail n'est pas devenu parfaitement clair à Voerendaal, à cause du remuement du sol, peut être par les fouilles de HABETS en 1892/3. Il y avait distinctement un trou au milieu, avec des traces de brûlures, mais cela se confondait avec des débris incendiés provenant de la couche d'incendie, immédiatement au dessus, témoin de la dévastation des bâtiments.

34) Cf. une bâtisse analogue près de la villa de KÖLN-MÜNGERSDORF (Fremersdorf, *Der römische Gutshof Köln-Müngersdorf, Röm. Germ. Forschungen* 6, Pl. 16, Geb. VI).

35) Nous avons trouvé des fragments de fresques, de décors très simples, dans les chambres 13 et 18, qu'on ajouta ensuite.

36) Quoique nous avons soigneusement tenu à part les tessons de poteries, trouvées dans les diverses parties du bâtiment, il n'a pas été possible de dater précisément les transformations successives, qui se sont pourtant toutes effectuées dans le cours du 2e siècle.

21 et reliait aussi les bains au corps de bâtiment principal, au total un aspect encore beaucoup plus seigneurial, la villa ne demeurait toujours qu'une grande villa rustica.

Les photographies (Pl. VI-IX) donnent quelque idée de l'état de conservation des fondements, assez pauvre en général, excepté pour ce qui concerne les bains, qui étaient mieux conservés (cf. la Pl. VIII) quand nous les avons fouillés entre 1947 et 1950. Déjà en 1892/93 HABETS avait fouillé une grande partie des bâtiments, sans arriver à des résultats définitifs (cf. son plan, fig. 9). Ses fouilles ont sans doute détruit ça et là quelques vestiges. Il trouva en tout cas la cave en meilleur état de conservation. Nous en reproduisons son esquisse (Pl. VI, 2). Souvent il ne restait des fondements que de très faibles traces, surtout de ceux de la première villa (H), déjà démolie en temps romain. En d'autres endroits au contraire, on pouvait encore très bien distinguer ce qui était postérieur de ce qui était antérieur. Les bains étaient le mieux conservés et on pouvait tracer sans peine quelques transformations, effectuées dans le cours du temps. Il y avait d'abord la chambre 2, à l'origine pourvue d'un hypocauste, puis divisée en deux parties, dont 2a fut transformé en un bassin et l'hypocauste comblé, tandis que la moitié de l'hypocauste sous 2b fut muré, échappa ainsi à l'attention des démolisseurs et restait intacte (cf. Pl. VII, 4). Le cabinet d'aisances 4, avec sa fosse 5 et son égout α était une addition postérieure, parce que l'égout α reposait sur le fondement d'un des murs du praefurnium 1 et ne peut par conséquent avoir été bâti qu'après la suppression de ce praefurnium. Plus tard encore cette toilette semble avoir été mise hors d'usage, parce que l'embouchure de l'égout α dans l'égout β était muré après.

Le caldarium était d'abord très spacieux. Il occupait l'espace des compartiments 8 et 10. Son hypocauste était chauffé par le praefurnium 11. Plus tard on en a séparé le compartiment 10, aménagé en praefurnium pour chauffer non seulement 8, mais aussi directement le tépidarium 9 (qui, à l'origine, recevait, comme d'ordinaire en pareil cas, sa chaleur indirectement par 8/10).

Dans le corps de logis de la villa il était curieux d'observer comment on avait essayé d'approfondir après coup les fondements de la paroi N.O. du compartiment 9, quand on voulut y adosser la chambre 13, pourvue d'un hypocauste. On avait dégagé le fondement et essayé de le caler avec des pierres. Mais on avait dû renoncer à ce méthode peu solide, qui aurait sans doute occasionné l'écroulement de cette paroi. On s'est résigné à poser la suspensura de 13 quelques degrés plus haut que les planchers des chambres adjacentes.

La paroi extérieure de la cave était défendue contre l'humidité du sol par une couche de tuiles, enduits d'opus signinum, méthode recommandée par Vitruve (VII. 4) (cf. la Pl. VI, 3).

Il y a d'autres détails intéressants, en effet trop pour les mentionner tous dans ce résumé.

La chronologie des tessons de poterie montre assez clairement que la villa n'a pas duré au delà du premier quart, ou tout au plus au milieu du 3e siècle. Elle a péri dans le feu, dont témoigne une couche d'incendie, constatée partout, sauf sur les restes du bâtiment H, déjà démolie au commencement du 2e siècle. Comme toutes les villas du Limbourg hollandais, fouillées jusqu'à présent, celle de Voerendaal ne sembla pas avoir survécu aux troubles du 3e siècle, dont le caractère précis en ce qui concerne ces contrées, nous échappe jusqu'à présent (soulèvement populaire, invasions barbares?). Une quantité minime de tessons du 4e siècle nous amène à conclure à une occupation passagère d'au moins une partie des ruines pendant cette période un peu plus calme, qui a vu également une recrudescence du proche Coriovallum. Plus tard, quelques Francs ont vécu sur le terrain, comme en témoignent quelques tessons de poterie, trouvés près de faibles vestiges d'une hutte primitive (lettre I. sur le plan) et une

scramasaxe, trouvée pendant les fouilles de HABETS. Sans doute alors, les ruines n'étaient plus habitables.

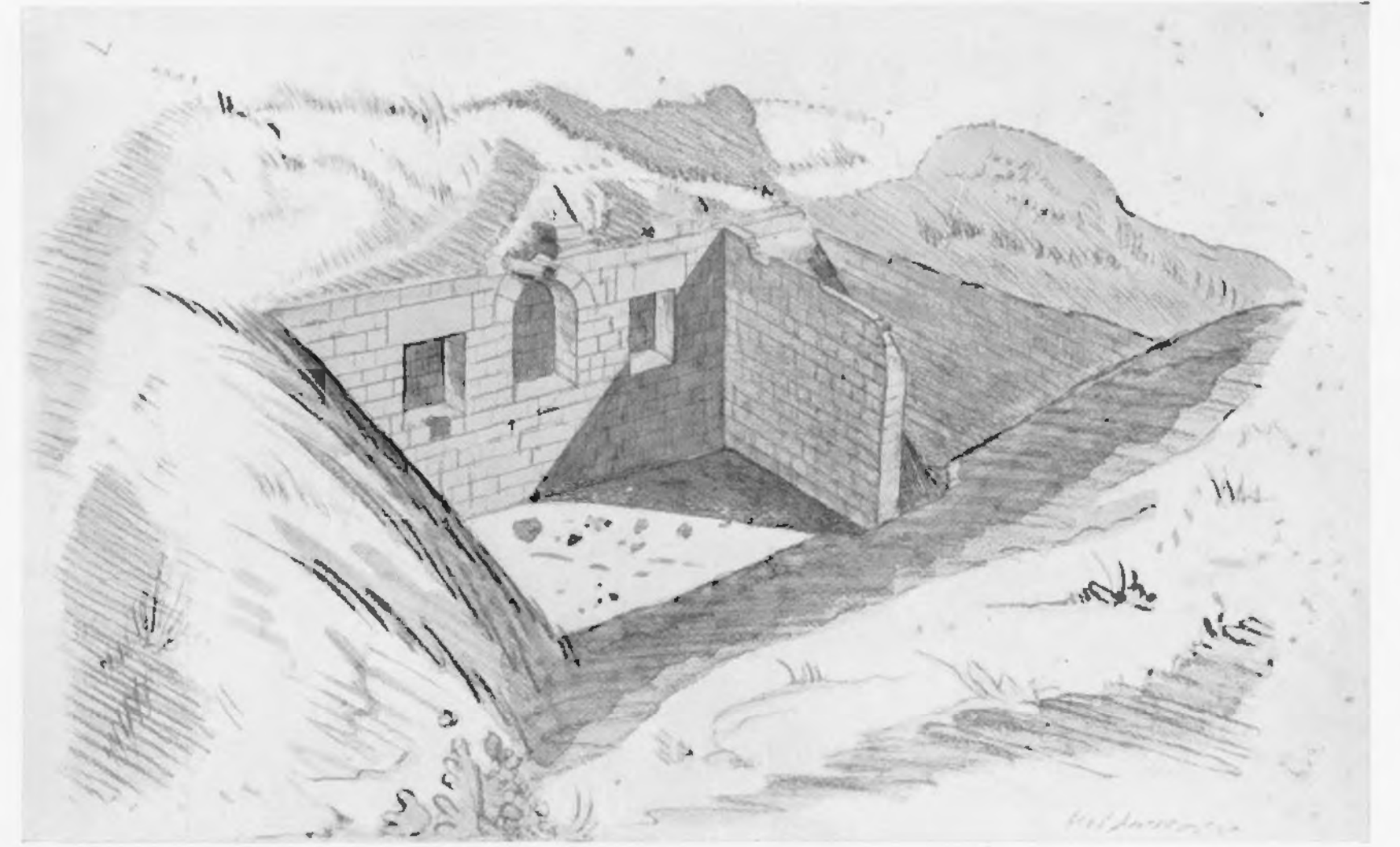
La villa était située à une voie romaine, actuellement encore nommée Steenweg (route pavée), dont l'ancien pavé romain a été retrouvé environ 1 m au dessous du niveau actuel. C'était probablement une voie secondaire, qui menait par Ten Esschen et Heerlerheide dans la direction de Geilenkirchen³⁷).

W. C. B.

37) Cf. VAN HOMMERICH, *Gedenkboek Voerendaal*, 1949, p. 6 sv.

1. Het praefurnium van vertrek 3.

2. De kelder (opgr. Habets).

3. De buitenhoek van de kelder.

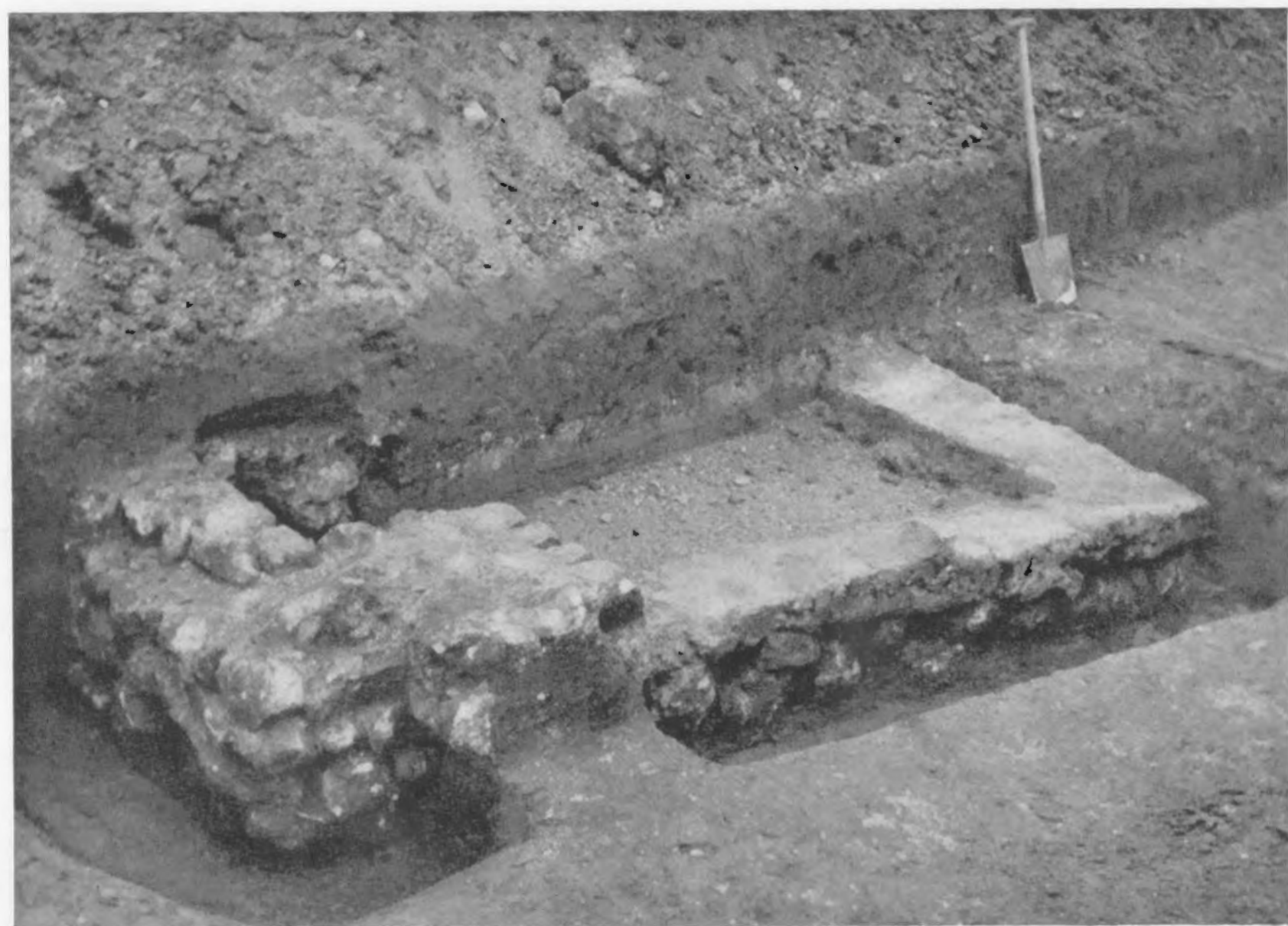
4. De N.W.muur van het vertrek 9.

1. Het Z.O.fundament van het hypokaustum 12.

2. Het stookgat van het hypokaustum 13.

3. Het praefurnium 15.

4. Het badgebouw. Vertrekken 2 a en b.

Een gedeelte van het badgebouw.

1. De afvoergoot β

2. De Z.hoek van het bassin 2a.

3. Fundament in het badvertrek 10. met in het pleisterwerk gesneden voegen.

4. De exedra van het caldarium met de afvoergoot γ

PPM 171 419 375